

Odrastanje u starom Rimu

Duk, Viktorija

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:622131>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-20**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

VIKTORIJA DUK

Odrastanje u starom Rimu

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2019.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
ODSJEK ZA POVIJEST

VIKTORIJA DUK

Odrastanje u starom Rimu

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Vlatka Vukelić

Zagreb, 2019.

SAŽETAK

Drevna rimska obitelj bila je složena društvena struktura koja je mogla uključivati razne kombinacije drugih članova, poput proširenih članova obitelji, robova iz kućanstava i oslobođenih robova. Drevni Rimljani imali su različita imena kako bi opisali svoj pojam obitelji, uključujući onaj klasični *familia* kako bi opisali klasičnu obitelj i *domus* koji bi obuhvatio sve stanovnike domaćinstva. Vrste interakcija između različitih članova obitelji bile su diktirane percipiranim socijalnim ulogama koje je svaki član igrao. Struktura drevne rimske obitelji neprestano se mijenjala kao rezultat relativno niskog očekivanog trajanja života i kroz brak, razvod i usvajanje.

Obitelj i patrijarhalno društveno uređenje bili su od velike važnosti u starome Rimu, stoga je i prvotno obrazovanje djeteta usmjereno na obiteljsku zajednicu. Iako je otac imao neograničenu moć, ipak je i majka imala značajnu ulogu u odgojno-obrazovnom procesu djeteta. Žena je mužu također pomagala u obvezama, a mnoge su od njih po svojim vrlinama ušle u legendu što upućuje na važnost njihove uloge u obitelji i društvu. Dječji identitet oblikovao se njihovim članstvom u obitelji - najprije biološkom, a ponekad i surogat obitelji, u obliku nečijeg hranitelja. Raspon njegovatelja mogao bi dopuniti obitelj u odgajanju djeteta: uobičajene su medicinske sestre, dok su ostale sestre i polaznici sudjelovali ovisno o prihodima obitelji.

Igračke, igre i pripovijedanje priče bili su dio djetetovih ranih godina. Oni su počeli oblikovati djetetovu percepciju svijeta, kao i u kasnijim oblicima obrazovanja koji su se temeljili na tome. Formalno obrazovanje – u obliku pismenosti i višoj razini komunikacije, razmišljanja i mašte – bilo je namijenjeno najviše za djecu iz tzv. društvene elite. Većina je učila iz naukovanja, s ulica i iz rituala s velikog broja festivala, obreda i vizualne kulture koji su bili dio urbanog/civilnog društva.

Cilj ovoga rada je prikaz odrastanja djece u starom Rimu, njihovog odgoja i obrazovanja te odnosa sa članovima obitelji.

Ključne riječi: odrastanje u starom Rimu, odgoj u starom Rimu, obrazovanje u starom Rimu, *patria potestas*, rimska obitelj

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. OPĆENITO O RIMSKOJ OBITELJI	5
2.2. Članovi obitelji u starom Rimu	6
2.2.1. Položaj muškarca u starom Rimu	7
2.2.2. Položaj žene u starom Rimu	7
2.2.3. Djeca kao članovi obitelji u Rimu	8
2.3. Odbacivanje djece iz obitelji	14
3. NAČINI ODGOJA U STAROM RIMU	16
3.1. Glavna načela starih Rimljana za odgoj djece.....	16
3.2. Odgojni faktori u starom Rimu.....	17
3.3. Roditelji kao odgojne instance starih Rimljana.....	18
4. NAJVAŽNIJE ZNAČAJKE ODRASTANJA U STAROM RIMU	20
4.1. Tjelesni odgoj djece u starom Rimu	20
4.2. Obrazovanje djece u starom Rimu.....	26
4.2.1. Prve škole i učitelji.....	27
4.3. Posvajanje djece u starom Rimu.....	37
4.4. Odrastanje djece robova.....	41
5. ZAKLJUČAK	43
6. BIBLIOGRAFSKE JEDINICE	46
6.1. IZVORI	46
6.2 LITERATURA	47
6.3. POPIS SLIKA	49
SUMMARY	50

1. UVOD

Povijest staroga Rima dijelimo na tri osnovna razdoblja: Kraljevstvo/razdoblje rodovskog Rima (8. – 6. st. pr. Kr.), Republika (6. – 1. st. pr. Kr.) i Carstvo (30-tih godina pr. Kr. – 476. god.). Najstarije je rimsko društvo cijeniło temeljne vrline koje su odraz ljubavi prema zemlji i radu: umjerenost (*frugalitas*), ozbiljnost (*gravitas*), hrabrost, upornost i čvrstoća karaktera, smisao za legalitet, kult predaka (*mos maiorum*) i pobožnost (*pietas*). Pobožnost je uključivala osjećaj poštivanja roditelja, predaka, domovine i bogova, a taj je osjećaj prožimao cijeli život rimskog građanina, učvršćivao očev autoritet i davao mu sakralni karakter podložnosti pojedinca zajednici koji je Rimljanina kao pojedinca činio imunim na suprotstavljanje državnoj zajednici. Odgoj je konzervativan, jer svaka generacija čuva u određenoj mjeri odgojne vrijednosti prethodne generacije, ali je istovremeno i progresivan jer svaka generacija unapređuje odgoj novinama svoga vremena te otvoren prema vanjskim utjecajima i kulturama. Rimski se odgoj uvelike oslanja na tradiciju i konzervativan pristup kada je u pitanju preuzimanje odgojnih vrijednosti i promicanje odgojnih ciljeva poput praktičnosti, skromnosti, konkretnosti, efikasnosti. Progresivan je u smislu konstantnoga unapređivanja, od vojnoga odgoja, koji je bio sklon učestalim reformama i prilagodbama i zahvaljujući kojemu je Rim bio najveća onodobna sila, pa do odnosa odgoja i književnosti.¹

Životni tijek i životni ciklus su pojmovi koji se odnose na čovjekovu sadašnjost, prošlost i budućnost i mogu se promatrati kao vremenske strukture koje stvaraju smisao i sigurnost u ljudskoj perspektivi postojanja. Dob osobe u životnom tijeku iznosi poziciju s obzirom na prošlost i predstavlja joj očekivanje za buduće događaje. Mogli bismo tvrditi da je životni put očekivana budućnost pri rođenju koja strukturira čovjekove težnje bilo roditelja ili djeteta. Suprotno tome, životni ciklus generacija stvara duži pogled na vrijeme, preko predaka u prošlost i budućnost, uz pretpostavku o budućim generacijama. U Rimu je relativno malo ljudi doživjelo starost, ali to nije spriječilo razvoj očekivanja života u starosti. Ti su pojmovi vremenske jednakosti bili značajni kao i svakodnevne promjene ili dugotrajna promjena tijekom nekoliko generacija. U Rimu su oni bili predstavljeni sekularnim ciklusima od sto deset godina, a slavili su se s očekivanjem da nitko neće vidjeti obrede ovog festivala više puta. Ono što je posebno važno, unutar festivala je bio naglasak na novom početku -

¹ Ninčević, Hosni, 2017: 43–61.

očekivanim budućim iskustvima mladih. Značajno je da je životni put bio sredstvo za reprodukciju dobne i društvene strukture rimskog društva s jedne generacije na drugu - tj. od oca do sina ili majke do kćeri. To je jačalo moć roditelja ili odraslih nad svojom djecom i drugim uzdržavanim osobama, kao i rodne uloge. Zauzvrat, ta djeca postaju odrasli i koriste iste tehnike i strukture za jačanje svog položaja i moći unutar obiteljske strukture. Stoga je to i sredstvo za jačanje ključnih ideoloških pozicija i održavanje sigurnosti i *statusa quo*. Drugim riječima, životni je put bio tehnologija moći koja je osigurala konzistentnost ideologije i ponašanja kroz generacije u Rimu.²

Prvi dio ovoga rada odnosi se na pojam obitelji u starom Rimu, članove obitelji, položaj muškaraca i žena, djecu kao članove obitelji te odbacivanje djece. Na čelu cijele familije bio je *pater familias*. *Pater familias* je bio najstariji živi muškarac iz obitelji. On je prema Rimskom pravu³ imao potpunu vlast nad svim članovima obitelji koja je uključivala vlast nad vlastitom ženom ako je s njim živjela u braku (*manus*) nad djecom i daljnjim potomcima ako su rođeni u valjanom rimskom braku, nad vanbračnom, a naknadno ozakonjenom (legitimiranom), kao i nad usvojenom djecom, zatim nad suprugama svoje djece i daljnjih potomaka (unuka, praunuka), te nad slobodnim osobama iz tuđe obitelji koje su se kod njega nalazile *in causa municipi*, tj. u slučaju kada bi ih njihov prvotni *pater familias* prodao.⁴ Dječji identitet oblikovao se njihovim članstvom u obitelji - najprije biološkom, a ponekad i surogatom obitelji, u obliku nečijeg hranitelja. Njegovatelji su mogli biti „dopuna“ obitelji u odgajanju djeteta, poput primjerice nekog oblika medicinske sestre.⁵ Igračke, igre i pripovijedanje priča bili su dio djetetovih ranih godina. Oni su počeli oblikovati djetetovu percepciju svijeta, kao i na kasnijim oblicima obrazovanja koji su se temeljili na tome.⁶

Drugi dio rada posvećen je glavnim načelima starih Rimljana za odgoj djece, odgojnim faktorima u starom Rimu te roditeljima kao odgojnim instancama. Glavna su načela kod odgoja djece za Rimljane bila u početku *mos maiorum* i *decus* – običaj, navika, tradicija,

² Ninčević, Hosni, 2017: 43–61.

³ Zakonik dvanaest ploča je prva i najvažnija kodifikacija rimskog građanskog prava koja je bila urezana u mjedene ploče i postavljena na rimskom forumu oko 450. g. pr. Kr. i tu ostala sve do provale Gala (oko 390. g. po. Kr.).

⁴ Eisner, Horvat, 1948: 142–149 .

⁵ Corbier, 1991: 47–78.

⁶ Ninčević, Hosni, 2017: 43–61.

način življenja starih te sve ono što je taj oblik života resilo i činilo vrijednim respektiranja i daljnjeg prenošenja na nove naraštaje. *Mos maiorum* je nepisani kod iz kojeg su Rimljani izvodili svoje društvene norme. To je temeljni koncept rimskog tradicionalizma, koji se razlikovao od pismenog zakona u svom dinamičnom dopunu. *Mos maiorum* kolektivno su bili poštovani principi, modeli ponašanja i društvene prakse koje su utjecale na privatni, politički i vojni život. Prepuštanje odgoja djece isključivo obitelji, što je doduše zahtijevala *patria potestas*, pravo oca koje je išlo do toga da je mogao vlastito dijete prodati pa čak i ubiti, učvrstilo je načelo stabiliteta, čemu je cilj bio maksimalno čuvanje *mos maiorum*.⁷

U Rimu je bila značajna razlika između odgoja muške i ženske djece. Ženska djeca ostajala su kod kuće i pod majčinim vodstvom učili su sve ono što je važno za domaćinstvo i vođenje kućnih poslova, a sinovi su pratili očeve na najrazličitije poslove, pa čak i na sjednice Senata. Uz očeve su se uvodili u sve poslove što su ih čekali u budućnosti. Upozorenja muškog roditelja, a ponajviše njegov osobni primjer predstavlja najjače odgojno sredstvo. Na oca se gledalo kao na svetinju, a on je jamčio svojim statusom odgoj, običaje, tradiciju te ćudoređe u obitelji iz čega proizlazi da je savjesno obavljao svoju odgojnu dužnost. Odgojna skrb nije bila samo dužnost i čast stožera obitelji, nego i glavno obilježje cijelih rimskih obitelji koje su bile odane svojoj tradiciji, a u čijim je korijenima stajao moralni ideal.⁸

Posljednji dio rada stavlja naglasak na tjelesni odgoj djece u Rimu, obrazovanje djece, prve škole i učitelje, posvajanje djece te odrastanje djece robova. U starom Rimu tjelesni se odgoj razlikovao u odnosu na uzrast djeteta. Mlađa djeca su vježbala jahanje na trstici (*equitare in arundine longa*), igranje s obručem (*graecus trochus*), igrom orasima, igrom sa štakama ili skakanjem preko leđa drugoga, a odrasli su mladići trčali, jahali na konjima, bacali koplja, išli u lov, a kasnije su oponašali i gladijatorske borbe.⁹

Osnivanju škola dala su velik poticaj uspješna vojna osvajanja južne Italije (Velike Grčke), Sicilije, Makedonije, Grčke, Pergamskog kraljevstva i Egipta. Osvajačko širenje Rima po zemljama Sredozemlja, osobito na Makedoniju i Grčku, pridonijelo je promjenama u rimskim običajima i ponašanju. Prve javne osnovne škole (*ludus*) počinju se otvarati u

⁷ Pranjić, 2015: 169–203.

⁸ Pranjić, 2015: 169–203.

⁹ Pranjić, 2015: 169–203.

doba rimske Republike, a u njima su nastavni predmeti bili isti kao i oni u obiteljskom odgoju. Djeca su kretala u školu sa sedam godina i u njoj su učila čitati, pisati i računati te je izučavanju dodan i Zakonik dvanaest ploča. U to se vrijeme nisu gradile škole, već se nastava održavala u nekoj javnoj zgradi ili hodnicima hramova. Čitanje se učilo sricanjem, a pisalo se na povoštenim drvenim pločicama (*tabulae ceratae*) te pisaljkom (*stilus*), a računalo se pomoću prstiju ili korištenjem abaka.¹⁰

Usvajanje u Rimu dobilo je posebnu važnost u vezi s održavanjem obiteljske svetosti, kao i pružanjem umjetnog kontinuiteta loze u svrhu nasljeđivanja imovine. Rimljanin bez zakonite djece pokušao bi „stvoriti“ nasljednika drugim sredstvima i mogao bi usvojiti sina koji je još uvijek pod očinskom moći (*filius familias*) iz druge obitelji ili bi prihvatio ulogu roditelja koji je pravno neovisan (*sui iuris*). Jesu li religijska ili materijalna razmatranja izvorno stajala iza rimskog razmišljanja ne može se konačno razaznati, ali jasno je da je posvojenje bilo primjenjivano u velikoj mjeri.¹¹ U kasnim republikanskim i ranim carskim primjerima gdje su dokazi najpotpuniji, znakovi su da je nasljedstvo postalo dominantno, a to bi moglo pomoći i da se objasni porast testamentarnih slučajeva. U razdoblju klasične antike legitimitet je bio nepoznat. To je postupak stjecanja *patria potestas* nad prirodnom djecom rođenom izvan braka. Nisu ih mogli usvojiti ni u ranom Carstvu, ni prije. Ograničena iznimka omogućila je muškarcu bez druge djece pod njegovom moći da pod svoju vlast dovede putem *adrogatio*.¹² jedno ili više nelegitimne djece slobodnog statusa - koja su slobodna ili oslobođena. Tu mogu biti uključena i djeca konkubine. Čini se da ova praksa nije bila raširena, ali je većina vodećih građana odlučila usvojiti navedenu praksu. Konkubinat i neke druge forme u kasnoj republici i ranom carstvu morali su osigurati da značajnom broju potencijalnih nasljednika bude omogućena legitimacija zahtjeva za članstvom u očevoj obitelji.¹³

¹⁰ Pranjić, 2015: 169–203.

¹¹ Corbier, 1991: 47–78.

¹² Pravno usvojenje; usvojenje onoga koji je već punoljetan.

¹³ Corbier, 1991: 47–78.

2. OPĆENITO O RIMSKOJ OBITELJI

2.1. Pojam obitelji u starom Rimu

Drevna rimska obitelj bila je složena društvena struktura koja je mogla uključivati razne kombinacije drugih članova, poput proširenih članova obitelji, robova iz kućanstava i oslobođenih robova. Drevni Rimljani imali su različita imena kako bi opisali svoj pojam obitelji, uključujući onaj klasični *familia* kako bi opisali klasičnu obitelj i *domus* koji bi obuhvatio sve stanovnike domaćinstva.¹⁴ Vrste interakcija između različitih članova obitelji bile su diktirane percipiranim socijalnim ulogama koje je svaki član igrao. Struktura drevne rimske obitelji neprestano se mijenjala kao rezultat niskog očekivanog trajanja života kroz brak, razvod i usvajanje. Obitelj i patrijarhalno društveno uređenje bili su od velike važnosti stoga je i prvotno obrazovanje djeteta usmjereno na obiteljsku zajednicu.¹⁵ Iako je otac imao neograničenu moć, ipak je i majka imala značajnu ulogu u odgojno-obrazovnom procesu djeteta.¹⁶ Žena je mužu također pomagala u obvezama, a mnoge su od njih po svojim vrlinama ušle u opću povijesnu percepciju, što upućuje na važnost njihove uloge u obitelji i društvu.¹⁷

Prema rimskom zakonu, otac je posjedovao apsolutnu očinsku vlast (*patria potestas*), ne samo nad svojom ženom i djecom, već i nad djecom svoje djece, pa čak i nad robovima, zapravo svima koji su živjeli pod njegovim krovom. Očevo porijeklo bilo je od najveće važnosti, definirajući njegov položaj u društvenoj hijerarhiji. Muške su veze s krvnim srođnicima - njegova djeca, roditelji i braća i sestre (kognati) bile najjače dok su rođaci stečeni brakom bili sekundarni po važnosti. Nakon smrti njegovog oca, rimski pjesnik i državnik Ciceron, kao najstariji sin u svojoj obitelji, snosio je odgovornost za svog brata i bratovu obitelj.¹⁸

¹⁴ Krasić, 2013: 55–68.

¹⁵ Krasić, 2013: 55–68.

¹⁶ Vyhov, 2011: 143–150.

¹⁷ Krasić, 2013: 58.

¹⁸ Eisner, Horvat, 1948: 142.

Naravno, bez braka ne bi mogla postojati niti obitelj. Opet, većina brakova nije bila iz ljubavi, već su se najčešće sklapali iz političkih, socijalnih ili financijskih razloga. Veliki rimski zapovjednik Pompej oženio je tako kćer Julija Cezara kako bi učvrstio njihov politički odnos. Gaj Julije Cezar Oktavijan (63. g. pr. Kr. – 14. g. po. Kr.)¹⁹ je oženio svoju sestru Oktaviju (70. pr. Kr. – 11. pr. Kr.)²⁰ za Marka Antonija (83. g. pr. Kr. – 30. g. pr. Kr.)²¹ kako bi učvrstio Drugi trijumvirat. Oktavijan je prisilio svog nasljednika, budućeg cara Tiberija (42. pr. Kr. – 37. g. po. Kr.)²², da se razvede od svoje supruge Vipsanije Agripine kako bi se oženio njegovom kćeri Julijom u pokušaju da učvrsti mladićev uspon na prijestolje.²³

Brak je u Rimu predstavljao instituciju, sporazumi ugovor. Rimski vjenčanja su ugovarali roditelji, iz političkih ili materijalnih razloga. Država je igrala malu ili nikakvu ulogu u braku. Većina ih je bila u obliku jednostavnih i privatnih poslova, dok su brakovi elite bili daleko složeniji i skuplji. Naravno, mladenkin je otac morao pružiti miraz, međutim, muž je bio dužan vratiti ga ako se brak završio razvodom. Nije morao postojati konkretan razlog za razvod.²⁴

2.2. Članovi obitelji u starom Rimu

Jedna definicija pojma *familia* označava "skupinu ljudi koji potječu iz istog *patera*", gdje *pater* znači "otac". Iz te definicije otac i sva njegova djeca dio su njegove familije, kao i djeca njegovih sinova. Djeca njegovih kćeri, međutim, postala bi dio familije njihovog oca.²⁵

¹⁹ Gaj Julije Cezar Oktavijan (*Gaius Julius Caesar Octavianus*) je prvi rimski car, poznat pod imenom August, titula koju mu je dodijelio Senat (27. g. pr. Kr.) i u prijevodu znači Uzvišeni.

²⁰ Oktavija, sestra cara Augusta i supruga Marka Antonija

(<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44957>, pristupljeno 2. rujna 2019.)

²¹ Marko Antonije (*Marcus Antonius Marci Filius Marci Nepos*) član Drugog trijumvirata, suprug Oktavije koji je izvršio samoubojstvo nakon poraza u bitci kod Akcija od strane Oktavijana.

²² Tiberije (*Tiberius Caesar Augustus*) je bio rimski car i posinak Oktavijana Augusta, po čijoj se zapovijedi rastavio od žene Vipsanije Agripine i oženio njegovom kćeri Julijom

(<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61253>, pristupljeno 3. rujna 2019.).

²³ Corbier, 1991: 47–78.

²⁴ Eisner, Horvat, 1948: 137–138 .

²⁵ Eisner, Horvat, 1948: 143.

2.2.1. Položaj muškarca u starom Rimu

Rimsko društvo bilo je patrijarhalno, a na čelu cijele familije bio je *pater familias*. *Pater familias* je bio najstariji živi muškarac iz obitelji. U drevnom Rimu bila je velika čast biti hvaljen kao *bonus et diligens pater familias* – dobar i maran otac svoje obitelji čije su vrline bile razboritost, dosljednost, časnost, krotkost, vjernost zadanoj riječi, osoba koja nije zazirala od težačkih poslova i onda kad je obnašala državničke funkcije. Prema tom i takvom uzoru trebali su se ravnati mladići tako da je i sam njihov odgoj imao upravo tu funkciju.²⁶ Obitelj je bila domaće svetište kroz cijelo republikansko vrijeme, a otac njena glava koju se voljelo i poštivalo te istovremeno nje se i bojalo.²⁷

Patria potestas ili "očeva vlast" dala je ocu zakonska prava nad njegovom djecom dok nije umro ili se njegova djeca nisu emancipirala. Te su moći uključivale pravo na sklapanje brakova ili prisilan razvod, izlaganje novorođenog djeteta ako nije ga želio te ako ga je htio prodati ili ubiti.²⁸ Iako je otac imao ta zakonska prava, to nije značilo da su ta djela bila česta. Očevi su željeli svoju djecu kao nasljednike za nastavak krvnih linija. Rimljani su vjerovali da je *patria potestas* prvi postavio i primijenio Romul, osnivač i prvi kralj Rima. Zakonski, ako dijete ne dijeli očevu državljanstvo, nije bilo pod njegovom *patria potestas*.²⁹

2.2.2. Položaj žene u starom Rimu

Žena u drevnom Rimu bila je pod društvenim očekivanjem da postane supruga i majka. Unatoč važnosti majke u obiteljskoj strukturi kao nositelja djece, ona nije imala pravnu kontrolu nad svojom djecom. Primjeri odnosa majke i djeteta u drevnim izvorima, ako se uopće razgovara o njima, usredotočeni su na njeno opisivanje kao idealizirane *Roman Matrone*. *Roman Matrona* bila je snažna, kreposna žena posvećena političkom napretku svoje obitelji.³⁰ Ipak, mnogo djece nikad nije poznavalo svoje majke, koje su često umirale pri

²⁶ Eisner, Horvat, 1948: 144.

²⁷ Pranjić, 2015: 169–203.

²⁸ Shelton, 1998: 17.

²⁹ Dixon, 1992: 61.

³⁰ Shelton, 1998: 21.

porođaju. Također je bilo slučaj da su mala djeca često imala više kontakta sa svojom babicom koja ih je porodila ili pedagogom od majke.³¹

Položaj žena nije bio lagan. U ranoj su dobi bile u braku s muškarcem kojeg su mogle ili ne morale voljeti. Bilo je vrlo malo neudanih žena. Iako ih zakon smatra građanima, one nisu mogle obnašati javnu funkciju ili glasati. Iako ne postoje primjeri, suprug je mogao, po zakonu, čak i pogubiti svoju ženu zbog preljuba. Međutim, za razliku od žene u grčkom i bliskoistočnom društvu, žena u Rimu mogla se pojaviti sa suprugom u javnosti - iako su javna pokazivanja ljubavi bila zabranjena. Mogla je ići kazalište (iako u zadnjim redovima) i koristiti javne kupaonice (odvojeno od muškaraca). Njezina je dužnost, osim da osigura djecu, bila voditi kućanstvo, za koju je ulogu držala ključeve kuće. Nadgledale su kuhanje i proizvodnju odjeće - i predenje i tkanje - kao i nadzirale domaće sluge, kontrolirale gospodarske poslove u kući i po potrebi pomagale u trgovini supruga. Mnogo kasnije, kako se uloga žene u društvu s vremenom mijenjala, žena je mogla postati ljekarnica, pekarica, pa čak i liječnica.³²

U očima Rimljana otac i majka su bili nezaobilazni čimbenik odrastanja i obrazovanja djeteta. Čak i u carsko vrijeme kada je školski odgoj već postao dio svakodnevnice, diskutiralo se pa i polemiziralo o tome što je za dijete važnije, korisnije i svrsishodnije, škola ili obitelj, pa nije rijedak slučaj da su se kasnije mnogi opredjeljivali za obitelj: *domi atque intra privatos parietes*, kod kuće i unutar vlastitih zidova, za stari pristup odgoju djeteta u krilu obitelji kao najveće jamstvo njegove zaštite i napretka.³³

2.2.3. Djeca kao članovi obitelji u Rimu

Prava svrha braka, osim političke, bila je rađanje djece i nasljednika. Nažalost, rađanje djece bio je najveći uzrok smrti mladih žena. Iako se izvori razlikuju, preko trećina djece rođene u rimskoj obitelji umrlo je prije prvog rođendana.³⁴ Ako žena nije mogla imati djece,

³¹ Pranjić, 2015: 169–203.

³² Kvintilijan, 1985.

³³ Kvintilijan, 1985.

³⁴ Dixon, 1992: 24.

to se smatralo njenom krivnjom. Nešto što se današnjem roditelju može činiti čudnim, ali rimska majka bila je naučena da ne tuguje, već da ignorira djetetovu smrt. Gotovo polovica djece ne bi preživjela do pete godine života. Ako je dijete preživjelo do desete godine života, očekivano je trebao živjeti barem još 40-50 godina. Uzroci rane smrti djeteta bili su mnogi - dizenterija, proljev, kolera, tifusna groznica, malarija, upala pluća i tuberkuloza. Tome su se mogli dodati i loša prehrana, loša higijena i skućeni stambeni prostori grada.³⁵

Dječji identitet oblikovao se njihovim članstvom u obitelji - najprije biološkom, a ponekad i surogatom obitelji u obliku nečijeg hranitelja. Obitelj je temeljna i osnovna jedinica koja utječe i sudjeluje u odgoju i obrazovanju djeteta u vrijeme starog Rima.³⁶

Dugo se raspravljalo o ulozi muškog i ženskog roditelja u koncepciji i karakteristikama djeteta koje im se rodilo. U doba Galena³⁷, u kasnom 2. st. potvrđeno je postojanje snažnog ženskog doprinosa, iako se još uvijek raspravljalo o relativnoj snazi i dominaciji muškog i ženskog „sjemena“.³⁸ Zakonodavac u starom Rimu se zanimao za ishod trudnoće na različite načine, osim uključivanja nove djece u popis stanovništva, a kasnije i matične knjige i deklaracije. Ako je žena umrla dok je bila trudna, njezin je pokop zabranjen dok se fetus nije uklonio iz njezinog tijela, kako bi se osiguralo da s njom nije slučajno ili kriminalno pokopano potencijalno živo potomstvo.³⁹ To potvrđuje da su porođaji carskim rezom bili poznati od ranijih datuma (ali možda ne i od živih žena), iako se postupak ne pojavljuje u medicinskim tekstovima sve do 14. st.⁴⁰ Zabrinutost zakonodavca vjerojatno je bila zaštita potencijalnog nasljednika i zaštita života.

³⁵ Rawson, 2003: 100–115.

³⁶ Rawson, 2003: 100–115.

³⁷ Galen je bio grčki liječnik i filozof, učenik platonске, Aristotelove, epikurejske i stoičke filozofske škole. Napisao je oko 300 djela, od kojih je oko 150 sačuvano u cijelosti ili djelomično. U svojim je radovima iz područja anatomije, fiziologije, patologije, dijetetike, farmakologije i kirurgije povezao i razradio sveukupno učenje Hipokrata i grčkih liječnika i prirodoslovaca (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=21057>, pristupljeno 1. rujna 2019.).

³⁸ Bestor, 1991: 150–67.

³⁹ Marcellus, D. 11. 8. 2

⁴⁰ Blumenfeld-Kosinski, 1990: 145–153.

Ulpijan je prepoznao da je dijete „odvedeno iz maternice operativnim zahvatom“ pravi nasljednik.⁴¹ Zakon je također priznao potencijalna prava nasljeđivanja djeteta u maternici pružajući izričito pravo posthumnoj djeci. Porođaji su se obično obavljali kod kuće (obično je to bračni dom, ali u slučaju udovice, ona se morala preseliti u „ispravno nadziranu“ kuću). Žene su bile prisutne na porodu, no izuzetno, mogao je biti doveden muški liječnik ako su postojale komplikacije. Babica je bila zadužena za postupak poroda i davala je upute za njegovu provedbu. Prvi trenuci nakon rođenja, poput prve kupke, često su se bilježili na spomenicima životnog ciklusa u starom Rimu.⁴²

Slika 1. Sarkofag odraslog muškarca: prva kupka novorođenčeta, s primaljom i majkom⁴³

(Izvor: Rawson, B. (2003) *Children and childhood in Roman Italy*. Oxford: Oxford University Press, str. 102)

⁴¹ Ulpijan, 1987.

⁴² Rawson, 1986.

⁴³ Slika 1. prikazuje majku i babice oko nje ubrzo nakon rođenja djeteta. Majka, sada odjevena, promatra dok medicinska sestra gleda u kadu.

Da je rođenje djeteta za muškarce bila prigoda za slavlje, jasno je iz Senekinog⁴⁴ uključivanja toga u događaje za koje se obično smatra da će izazvati radost i veselje. U filozofskom načinu, međutim, Seneka upozorava da to nisu prilike za istinsku radost (*gaudium*), koju može postići samo onaj koji je istinski mudar i koja se nikada ne može promijeniti u suprotnost.⁴⁵ Ostali nabrojani događaji često su, upozorava on, početak buduće nesreće. Politička, društvena i nasljedna vrijednost djeteta, posebno sina, bila je najjasnija za više slojeve iz društva. Omogućivanje nasljednika dalo je veću stabilnost bilo kojem režimu, nudeći nadu u neosporno nasljeđivanje i jačajući carevu sposobnost iskorištavanja ideologija koje su se izgradile oko obitelji i djece još od vremena Augusta. August je u tu svrhu koristio širok spektar medija, poput oltara mira, svjetovnih igara i drugih festivala, te kovanja novca. Nije imao vlastitog sina, ali slavio je rođenje i razvoj kćerinih (Julijinih) sinova, Gaja i Lucija Cezara, koje je usvojio kao svoje sinove. Sukcesivni carevi koristili su reprezentacije djece (vlastite ili općenito) kako bi poduprli svoje vladavine, ulazeći u sentimentalnu vezanost za malu djecu i njihovu simboliku za budućnost.⁴⁶ Faustina Mlađa bila je najplodnija carska majka⁴⁷, rodila je najmanje četrnaestero djece, od kojih je samo nekoliko preživjelo do odrasle dobi.⁴⁸

U roku od osam dana (za djevojčice) ili devet (za dječake), smatralo se da je novorođenče doseglo novu fazu svog postojanja. Jedan pokazatelj toga bila je njegova sposobnost otvaranja očiju i fokusiranja te opažanja zasebnih predmeta i osoba. Kraj ove faze bio je povezan s krajem razdoblja najveće opasnosti, a ceremonija obilježavanja toga bila je *lustratio*. Uoči lustracije održana je ceremonija koja je uključivala bdijenje u kući da bi se zaštitilo novorođenče. Ritual povezan s ovom večeri obično se uzima kako bi simbolizirao tjeranje zlih duhova, pa bi tako tri muškarca prišla kući, dvojica su udarali prag sjekirom i

⁴⁴ Lucije Anej Seneka (*Lucius Annaeus Seneca*) je bio rimski filozof i književnik, učitelj cara Nerona. Smatrao je da čovjek mora održavati čudorednu strogost prema samomu sebi kako bi mogao steći osjećaj blagosti i sućuti za bližnje. Najviša je krjepost vjernost samomu sebi.

⁴⁵ Seneka, 2013.

⁴⁶ Pranjić, 2015: 169–203.

⁴⁷ Faustina Mlađa bila je kćer cara Antonina Pija i supruga cara Marka Aurelija. Njezin brak s Markom Aurelijem trajao je trideset godina u kojem je rodila trinaestero djece. Uživala je veliku popularnost među vojnicima jer je supruga pratila na vojnim pohodima, zbog toga joj je Marko Aurelije dao titulu *Mater Castrorum* (Majka logora). Umrula je tijekom vojnog pohoda u Kapadokiji.

⁴⁸ Pranjić, 2015: 169–203.

peteljkom, a treći ga je pomeo metlom.⁴⁹ Lustracija je bila prva od mnogih faza na djetetovom putu ka individualnom identitetu. Na taj dan je dijete obično dobivalo i ime (*time dies lustrum ili dies nominis*). Postojao je očekivani obrazac imenovanja, koji roditeljima nije omogućavao potpunu slobodu davanja imena, a obično je to bilo prepušteno majčinom bratu. Djeca robovlasnika pripadala su vlasniku njihove majke, koji su ponekad mogli iskoristiti svoje pravo da imenuju dijete. Službene izjave o rođenju djeteta dane su u Saturnovom hramu u Rimu (lokacija riznice). U provincijama su ih dali guverneru ili njegovom zastupniku. Obično ih je napravio otac, ali je to mogla učiniti i majka ili djed, dok je u javnom arhivu čuvana takva službena izjava (*aprofessio*).⁵⁰

Socijalizacija, proces kojim pojedinac uči društvene običaje i govor tijela koji se zahtijevaju od njegovog društvenog statusa, započeo je u trenutku rođenja fizičkim oblikovanjem tijela u namotavanju. Osoblje povezano s djetetovim ranim životom prepoznato je kao važno u ranom formiranju ponašanja i morala. Rimsko dijete stupalo je u kontakt s velikim brojem odraslih koji su bili utjecajni u njegovom životu i odgovorni za njihovu brigu. Sve do puberteta, socijalizacija djece se odvijala u domaćinstvu, iako roditelji rimske djece viših slojeva nisu obično bili uključeni u svakodnevne poslove oko čuvanja djece. Zadaci poput promjene pelena, hranjenja, igranja ili neprospavane noći prebačeni su na njihove njegovatelje, često one koji su bili u robovlasničkom odnosu kod istih.⁵¹

Katon Stariji⁵², paradigmatični stari Rimljanin koji je inzistirao da žena treba sama hraniti vlastitu djecu često je išao kući s foruma kako bi bio prisutan među svojom djecom, premda je predstavljen i kao ideal i kao iznimka. Sam je preuzeo obrazovanje svojih sinova i napisao je „Povijest“ velikim slovima kako bi pomogao sinu da čita; naučio ga je plivati, boksati i jahati. Katon je također smatrao da njegov sin ne smije biti discipliniran od strane njegovatelja, odnosno roba ili da treba dugovati svoje obrazovanje nekom servilnog statusa.

⁴⁹ Rawson, 2003: 110.

⁵⁰ Rawson, 2003: 112.

⁵¹ Rawson, 2003: 112.

⁵² Katon Stariji (*Marcus Porcius Cato Maior*) je bio rimski vojskovođa, političar i pisac. Za svojega sina napisao je enciklopediju korisnoga znanja. Od njegovih djela u cijelosti je sačuvano samo djelo O poljodjelstvu (*De agricultura*), najstarije sačuvano prozno djelo rimske književnosti.

Korištenje servilnih skrbnika postavilo je dilemu za Rimljane, ali čini se da je to bila intelektualna rasprava koja nije u velikoj mjeri utjecala na društvenu praksu.⁵³

Za razliku od našeg današnjeg vremena gdje će odrasla djeca često napustiti obiteljski dom, u Rimu je nekoliko generacija moglo lako živjeti pod jednim krovom. I tada bi odrasli, a oženjeni muškarac i njegova obitelj bili odgovorni ocu. Ova bezuvjetna vlast omogućila je ocu da ne samo uređuje brakove svojoj djeci, već je također utvrđivao i je li novorođenče prihvaćeno ili im je dopušteno umrijeti. Kao i u drevnoj Sparti, nije bilo rijetkost da slaba, invalidna ili neželjena djeca budu izložena tome. Ženska djeca, posebno u siromašnijim obiteljima, bile su posebno nepoželjna zbog potrebe da brakom osiguraju miraz. U imućnijim obiteljima djecu, i dječake i djevojčice, obično su odgajali kod kuće (odgovornost majke), često od strane privatnog učitelja (koji je obično bio Grk). Neka djeca muškog spola pohađala bi srednju školu ili gramatiku na Forumu, a potom bi putovala u takva mjesta kao što je Atena kako bi se dodatno školovala iz retorike i filozofije.⁵⁴

Djetetovo državljanstvo, posebno muškog djeteta, nije bilo nešto što se stjecalo rođenjem. Otac je lako mogao odbiti dijete pri rođenju. Tradicija je diktirala da je otac novorođenče morao uzeti u naručje kako bi ga prihvatili. Ako bi otac odbio dijete, rob bi dijete ostavio kraj ceste. Rimljani su bili praznovjieran narod i bilo je uobičajeno da otac čeka najmanje devet dana prije nego muškom djetetu bude dano ime. Vjerovali su da će do devet dana nestati svi zli duhovi. *Bula* se stavljala oko vrata muškog djeteta za sreću sve dok nije postao punoljetan (obično četrnaest godina) kada zatim oblači togu i otac ga odvode na Forum gdje ga registriraju kao građanina.⁵⁵

Svakako treba istaknuti kako su obitelji u starom Rimu uglavnom željele djecu, a kad su se jednom rodila i bila prihvaćena, odgajana su s velikom brigom i pažnjom. Teškoća za suvremene tumače je kulturni / društveni kontekst u kojem su djeca rođena i socijalna očekivanja koja su preuzimana. Suština 'rasprave o ravnodušnosti' leži u dvije pretpostavke - da u djecu rođenu u doba visoke stope smrti dojenčadi nije mnogo emocionalno uloženo od

⁵³ Ciceron, 2001.

⁵⁴ Wasson, 2016, dostupno na: <https://www.ancient.eu/article/870/ancient-roman-family-life/> (pristupljeno 15. srpnja 2019.).

⁵⁵ Pranjić, 2015: 169–203.

strane roditelja i da društvo koje je prakticalo izloženost ima malo vremena za malu djecu i vrednuje ih samo kad postignu punoljetnost.⁵⁶ Na dijete se gledalo kao na budućnost obitelji, baš kao što su i njihovi preci bili prošlost. Djeca su se u dojenačkoj dobi trebala njegovati ili fizički oblikovati, a kada bi dijete progovorilo, trebalo bi ga osposobiti za život u svijetu odraslih i prijelaz u taj svijet. Dakle, djecu je trebalo štititi od tog odraslog svijeta, a ipak ih je trebalo pretvoriti u zrele građane jednog dana. Žene su i dalje trebale zaštitu od drugih na sličan način kao i muškarci u djetinjstvu. To ukazuje ne samo na marginalizaciju djece i žena, već i na aspekt djetinjstva koji u izvornom materijalu nisu izričito navedeni, poput razvoja rodni razlika između braće i sestara.⁵⁷

Djetinjstvo je bilo razdoblje kada je pojedinac imao veliku kontrolu i moć nad tim djetetom. Za roditelja je dijete bilo jedno od njihovih najvećih bogatstava i bilo je nužno da se razviju u odraslu osobu koja se ponaša dobro i poslušno, pa je ponašanje djece pomno promatrano. U društvu robova naglašeno je djetetovo pomanjkanje moći nad fizičkim i mentalnim. Slobodna djeca odrasla su u sustavu u kojem je potlačena skupina poput robova bila stalna i vidljiva prisutnost; u kojem je postojao endemični napad prijetnje i strah od nasilja.⁵⁸

2.3. Odbacivanje djece iz obitelji

Postojale su obiteljske situacije u kojima mogućnost novog djeteta nije bila dobrodošla, a to je uključivalo siromaštvo, druga financijska razmatranja, trudnoću nevjenčane djevojke, preljub i opću želju supruge da ograniči svoje trudnoće.⁵⁹ Hipokratova zakletva ne odražava društveni stav o tome da je pobačaj u načelu bio pogrešan. Više odražava potrebu liječnika da uvjeri (muškog) poglavara kućanstva da svoje medicinsko znanje ili ulazak u privatnost domaćinstva neće koristiti nasuprot interesima obitelji, posebno interesa *pater familias*. Očevo pravo odlučivanja o životu ili smrti svoga djeteta u velikoj je mjeri društveni konstrukt

⁵⁶ Harlow, Laurence, 2002: 52.

⁵⁷ Harlow, Laurence, 2002: 50.

⁵⁸ Harlow, Laurence, 2002: 53.

⁵⁹ Rawson, 1986: 11–12.

carskog razdoblja, no ono nije izraženo u formalnom zakonu ili stvarnoj praksi.⁶⁰ Suprug je, međutim, mogao izvršiti pritisak na svoju ženu ili je odlučio s njom da trudnoću treba prekinuti. Motivi koje stari književni izvori pripisuju roditeljima razlikuju se: uključuju osobnu sebičnost i financijsku pohlepu, politički strah i neizvjesnost i žensku taštinu (posljednji motiv koji prepoznaje moguću neovisnu ulogu žene).⁶¹

Osim izravne ljudske intervencije, drugi čimbenici su se odnosili na protivljenje rađanju i preživljavanju novorođenčadi. Pobačaji su vjerojatno bili česti: Plinijeva⁶² supruga Kalpurnija dobro je poznat primjer toga zbog Plinijevih pisama svojoj tetki i djedu. Plinijeva pisma donose informacije o erupciji vulkana Vezuva godine, oslikavaju rimsko društvo toga doba te portret samog Plinija i njegova mentalnog svijeta.⁶³

Stope natalne i neonatalne smrtnosti bile su visoke. Bogate i aristokratske obitelji nisu bile imune na tu stvarnost. Čak i kada je trudnoća uspješno privedena kraju i kada se dijete rodilo živo, stanje djeteta je moglo biti razlog da ono ne preživi. Neki su smatrali da ne predstavlja javni interes da obitelj odgaja deformirano dijete. S druge strane, zdrava dojenčad koja su bila napuštena nije nužno umrla. Bila su poznata mjesta za odlaganje napuštenih beba, npr. stupac u olitorijumu foruma (povrćarske tržnice uz rijeku Tiber u Rimu), rezervoari za vodu u blizini akvadukata, hramovi, raskrižja i odlagališta otpada.⁶⁴

⁶⁰ Shaw, 2001: 33–77.

⁶¹ Rawson, 1986: 10–13.

⁶² Plinije Mlađi je bio rimski senator. Najpoznatiji je po pismima objavljenim u deset knjiga pod naslovom *Epistularum Libri Decem*, važan izvor za rimsku društvenu povijest Carstva. Prvi put se spominje kršćanstvo u rimskim zapisima.

⁶³ Vratović, 1974.

⁶⁴ Rawson, 2003: 118.

3. NAČINI ODGOJA U STAROM RIMU

3.1. Glavna načela starih Rimljana za odgoj djece

Drevni Rimljani su se od početka opredijelili za odgoj čiji je najuzvišeniji cilj bio skrb oko države i njena zaštita kako od vanjskih provala plemena i naroda tako i od unutrašnjih nasrtaja pojedinaca i skupina. Cjelokupni život starodrevnih Rimljana bio je usredotočen na državu. Oni su kad je riječ o odgoju bili posve osvjedočeni i uvjereni da djeca pripadaju domovini i državi. Znatnu ulogu u odgoju ima je obitelj. Ona je bila izvor snage i prava, kreator specifičnog odgoja, jamac države i javnoga reda te neosporna promicateljica etičkih vrijednosti. Stari rimski odgoj je u biti učenje konkretnog: kod mladića obrađivanje zemlje, vojničkih vještina, političkog djelovanja, a kod djevojaka njima svojstvenih poslova vezanih uz kuću i domaćinstvo.⁶⁵

Odgoj je imao veoma malo inovativnih i kreativnih, a ponajmanje kritičkih elemenata koji bi zatečeno stanje preobražavali, oblikovali, mijenjali, uzdizali na višu razinu, te je on zapravo bio dosljedna reprodukcija postojećeg. Rimski se odgoj uvelike oslanja na tradiciju i konzervativan pristup kada je u pitanju preuzimanje odgojnih vrijednosti te promicanje odgojnih ciljeva poput skromnosti, konkretnosti, praktičnosti, efikasnosti. Odgoj u Rimu konstantno je unaprjeđivan, stoga ga smatramo progresivnim. To se prije svega odnosi na vojni odgoj koji je podvrgnut učestalim reformama i prilagodbama. Zahvaljujući tome, Rim je bio najveća onodobna sila. Rimski je odgoj uvelike otvoren i podložan utjecajima ostalih kultura, etruščanske u počecima, a zatim kulturno fasciniran i osvojen od strane Grka.⁶⁶ Od polovice 2. st. pr. Kr., razmiču se granice rimskog praktičnog odgoja te se više prostora daje literaturi, naobrazbi te sve znatnijem utjecaju grčkog elementa koji je kulminirao u kasnijim razdobljima rimskoga odgoja.⁶⁷

⁶⁵ Pranjić, 2013: 206.

⁶⁶ Ninčević, Hosni, 2017: 43–61.

⁶⁷ Pranjić, 2013: 234.

3.2. Odgojni faktori u starom Rimu

U starom Rimu roditelji su osnovne odgojne instance i faktori. Prepuštanje odgoja djece isključivo obitelji, što je doduše zahtijevala *patria potestas*, pravo oca koje je išlo do toga da je mogao vlastito dijete prodati pa čak i ubiti, učvrstilo je načelo stabilneta čemu je cilj bio maksimalno čuvanje *mos maiorum*.⁶⁸

Treba istaknuti kako se rimski čudoredni odgoj, kao i grčki odgoj zasnivao na odabiru uzora i ideala koji su izazvali divljenje i poticali na djelovanje. Međutim, on se u Rimu uzimao iz nacionalne povijesti, a ne herojskih pjesama kao što je slučaj kod Grka gdje je bilo teško razlikovati maštu od stvarnosti. Za Rimljane je bilo veoma važno da su njihovi ideali povijesno utemeljeni, da su bili pripadnici svojeg naroda i branitelji svoje države i po mogućnosti izdanak vlastite obitelji, pa tako u prvi plan stupa obiteljska dominantna odgoja snažno prožeta tradicijom obitelji.⁶⁹ Kod mladog odgajnika nije se samo očekivalo poštivanje nacionalne tradicije, zajedničkog dobra cijelog Rima, nego se od njega tražilo da respektira, cijeni i njeguje tradiciju svoje obitelji.⁷⁰

U početku je odgojna skrb bila prepuštena obitelji svakog pojedinog djeteta. No, Rim je raspolagao, što nije bio slučaj ni sa Spartom niti s Atenom, još jednim posebnim slojem pučanstva koji je mogao jamčiti takav odgoj, a to su bili ratari, seljaci koji su budno pazili na stegu, moral, običaje, pravo, pravičnost svoga potomstva, dok su njihovi životi bili podređeni zahtjevima i potrebama vlastite države kao najveće vrijednosti. Život se tih ljudi kretao u rasponu od služenja domovini do skrbi oko vlastitog gospodarstva. Seoske vrline koje su išle za daljnjim razvojem starog poimanja odgoja podcrtavale su vrijednosti i opravdanost rada, umjerenosti, odricanja, strogoće, pa je tako dijete u Rimu s jedne strane često slušalo naricanja protiv pokvarenog luksuza, a s druge strane hvalospjev samozatajnosti i jednostavnosti starih konzula i diktatora, poput Cincinata (*Lucius Quinctius Cincinnatus*)⁷¹

⁶⁸ Rawson, 2011: 116.

⁶⁹ Hübner, 2009: 240.

⁷⁰ Rawson, 2011: 276.

⁷¹ Lucije Kvinkcije Cincinat bio je statorimski političar koji je služio kao konzul i dictator. Rimljani su ga smatrali jednim od svojih ranih heroja i uzorom rimske vrline i jednostavnosti.

koji je vlastitim rukama obrađivao zemlju i s nje dvaput odlazio na obnašanje državnih funkcija, odnosno s njih odlazio u polja prihvaćajući se težačkog posla.⁷²

3.3. Roditelji kao odgojne instance starih Rimljana

Rimski pogled na djetinjstvo bio je složen: s jedne strane su rimski roditelji napuštali neželjenu djecu, dok su s druge strane svoje potomstvo vidjeli ranjivim i potrebitim za zaštitu. Opća slika izvire iz djeteta kao neformiranog bića koje je zahtijevalo oblikovanje za život odraslih. Ovo oblikovanje uključivalo je sve aspekte iskustva djetinjstva, od fizičkog oblikovanja tijela do socijalizacije i obrazovanja za ulazak u svijet odraslih. Unutar tog spektra odrasli su djecu doživljavali i kao divljake koji imaju civilizacijsku potrebu i istovremeno kao pojedince s vrlinama i osobinama odraslih. Rimljani nisu bili manje ambivalentni i nedosljedni u svojim pogledima na djecu od današnjeg društva. Nužna posljedica želje za oblikovanjem je želja za kontrolom. Pojam kontrole temeljni je za razumijevanje rimske ideje djetinjstva. Bilo je to vrijeme u kojem se kontrola i usmjeravanje odraslih smatralo neophodnim, vrijeme kada je dijete bilo u moći odraslih. To naglašava činjenica da su djeca povezana s drugim skupinama koje nemaju sposobnost samokontrole: ženama, robovima, ludima, barbarima.⁷³

Rituali i tradicije povezane s trudnoćom, rađanjem i djetinjstvom u starom Rimu sugeriraju da su roditelji uglavnom željeli djecu i da su prepoznate opasnosti iz prvih godina života. Oni također predlažu razliku u stavovima prema muškoj i ženskoj djeci, što ilustrira značaj pretpostavljene rodne karakterističnosti u rimskom životu. Uvriježeno je mišljenje da su rodne razlike utvrđene od trenutka začeća. Prema nekim medicinskim stručnjacima muški fetus bi bio „proizveden“ na desnoj strani maternice, a ženski na lijevoj strani.⁷⁴

Cjelokupni odgoj u starom Rimu je bio u rukama roditelja, koji su skrbili kako za duševni tako i za tjelesni razvoj svoje djece. Također su roditelji pazili da djeca budu zdrava, jaka i

⁷² Walter, 2004.

⁷³ Pranjić, 2013: 209–210.

⁷⁴ Rawson, 2003; 95–97.

umna, ali isto tako čedna i poslušna, te da se već od ranih dana mogu oslanjati na sebe te poštovati bogove i zakone.⁷⁵

Briga za obitelj u Rimu bila je primarna, a snaga se Rima oslanjala na jakost rimskih obitelji. Obitelj je za Rimljana jednako važna kao i država, a ponekad i važnija, budući da je i sama država tvorevina jedne ili više obitelji. Bez obitelji nema ni države. Za Rimljane su u prvom planu u javnom životu država, zakon i umijeće ratovanja, a u privatnom obitelj i poljodjelstvo. Ne čudi ljubav prema očevima – *pater familias* je bio najzaslužniji za odgoj dječaka, ali i otac je jednom bio dječak te je i on primio odgoj od svog oca, stoga se na sina prenosila i djedova slava. Takvim se odgojem sustavno stvarao identitet i osjećaj pripadnosti, prenošenje obiteljskih vrlina i časti s koljena na koljeno. Pedagogija takav način prenošenja vrijednosti iz generacije u generaciju naziva kontinuitetom u odgoju.⁷⁶ S jedne strane odgoj je konzervativan (u rimskom primjeru zato što čuva stečevinu predaka), a s druge strane progresivan jer na toj stečevini svaka generacija ugrađuje nešto svoje, suvremeno te tako unapređuje odgoj i prilagođava ga aktualnomu vremenu. *Pater familias* se od malih nogu brinuo za muško potomstvo vodeći sinove na različite poslove da bi ih neposredno iz prve ruke učio o odnosima s klijentima, radu i upravljanju imanjem, ophođenju, zatim tjelesnomu odgoju, jahanju, plivanju, borbi kopljem i mačem te svim ostalim što će muškom potomku koristiti u razvoju. Za žensku djecu, otac kao poglavar obitelji također odgovara. Ženska djeca su se uz majku učila čestitosti i uzornom vladanju, a očevi su prije svega radom i stjecanjem imutka brinuli da kćerima steknu dostojan i dostatan miraz.⁷⁷

Tijekom ranog razdoblja ženskog odrastanja postojao je stalno prisutan muški donositelj odluka - ženin otac, muž, brat ili sin. Rijetko je bila žena neovisna o muškarcu koji je odlučivao, ili u najmanju ruku utjecao, na njezine postupke. Prelazak iz djetinjstva u potpunu ovisnost o suprugovim roditeljima, koji se poklapao s ulaskom u svijet odraslih, povezan s brakom, označio je promjenu identiteta.⁷⁸ Djevojčica je postala supruga, živjela u drugom domaćinstvu, možda čak i drugom gradu. U drevnim tekstovima rijetko se navodi razdoblje života mlade djevojke prije braka. No, kako je za brak bilo normalno očekivanje i cilj života kćeri pripadnika odgovarajuće klase, njezina je priprema za taj događaj značajna. Kako je

⁷⁵ Pranjić, 2013: 210.

⁷⁶ Pranjić, 2001: 15–29.

⁷⁷ Pranjić, 2013: 211.

⁷⁸ Pranjić, 2001: 73–80.

brak kćeri bio vrlo važan u životu njezinih roditelja, posebno oca, bilo je u njihovom interesu da vide da se ona pojavljuje u najboljem mogućem svjetlu. U tu svrhu život mlade djevojke se vrlo često strogo nadzirao. Mlade djevojke su se većinom ugledale u društvene norme svog vremena i iako su braku mogle pristupiti s nekom strepnjom, očekivale su da će to biti dio njihove budućnosti jednako kao i njihovi „novi“ roditelji. Bilo da se dogodilo s četrnaest ili s osamnaest godina, dan vjenčanja zauvijek je transformirao djevojku: ona se nikada neće vratiti na prijašnji položaj u društvenoj hijerarhiji; iako nije prestajala biti kći, sada je bila matrona s dužnostima muža i kućanstva. Faza života djevojčice prije vjenčanja mogla je varirati u vremenskom intervalu, ali kad je došlo do vjenčanja, djevojčica je postala dijelom svijeta odraslih.⁷⁹

4. NAJVAŽNIJE ZNAČAJKE ODRASTANJA U STAROM RIMU

4.1. Tjelesni odgoj djece u starom Rimu

Tjelesnim i duševnim odgojem djece u doba drevnoga Rima upravljaju roditelji. Sav odgoj i nauk djece bili su u njihovim rukama. Oni su skrbrili kako za duševni tako i za tjelesni razvoj svoje djece. Cilj odgoja u starom Rimu bio je pripremiti i oblikovati mladež za praktično zvanje, sposobnost gospodariti, upravljati državom i voditi rat. U starom Rimu tjelesni se odgoj razlikovao u odnosu na uzrast djeteta. U djetinjstvu su vježbala jahanje na trstici (*equitare in arundine longa*), igranje s obručem (*graecus trochus*), igrom orasima, igrom sa štakama ili skakanjem preko leđa drugoga, a odrasli su mladići trčali, jahali na konjima, bacali koplja, išli u lov, a kasnije su oponašali i gladijatorske borbe. Za Rimljane je borbena spremnost imala praktičnu korist zbog čega su od djetinjstva muška djeca bila pripremana za tjelesnu spremnost i izdržljivost. Osnovna svrha i cilj tjelesne spremnosti bila je obrana domovine i izvršavanje vojničkih dužnosti.⁸⁰

Što se tiče dječjih igračaka, postoje dokazi da su se djevojčice igrale s lutkama, a dječaci igrali kao vojnici, a pronađene su bile i lutke od terakote ili bjelokosti. Dječaci su se voljeli

⁷⁹ Rawson, 2003: 95–114.

⁸⁰ Pranjić, 2013: 231.

igrati ćorave bake, hodati na štulama te jahati drvenog konjića, a djevojčice s lutkama koje su bile punjene perjem ili tkaninama. Djevojčice iz bogatijih obitelji su se igrale i s drvenim lutka koje su imale pregibljive zglobove.⁸¹

Slika 2. Dječja igra u kojoj djeca oponašaju svijet odraslih vojnika⁸²

(Izvor: Harlow, M., Laurence, R. (2002) *Growing up and growing old in Ancient Rome*. New York: Routledge, str. 47.)

Kod Rimljana je gimnastika služila boljem rukovanju oružjem i osposobljavala ih za prkošenje vremenskim nepogodama.⁸³ Ni rukovanje oružjem nije imalo svrhu u samom sebi, nego je služilo za obranu domovine i izvršavanje vojničke zadaće. Rimski je dječak uz oca učio ne samo upravljati imanjem, nego i uvježbavati vojničke vještine na Marsovu polju i

⁸¹ Bouet, Simon, 2007: 51–68, 92–99.

⁸² Slika 2. prikazuje dječju igru u kojoj djeca oponašaju svijet odraslih vojnika.

⁸³ Krsić, 2013: 55–68.

sudjelovati u radu Senata te na obiteljskim svečanostima gdje su mu se stavljali pred oči primjeri slavnih predaka.⁸⁴

Slika 3. Dječaci u starom Rimu koji vježbaju atletiku⁸⁵

(Izvor: Harlow, M., Laurence, R. (2002) *Growing up and growing old in Ancient Rome*. New York: Routledge, str. 50.)

Huskinson (1996) je analizirao nekoliko primjera koji prikazuju igru djece u starom Rimu i interakciju jednih s drugima - guranje, povlačenje kose i borbu.⁸⁶ Prizori često prikazuju kako dječaci i djevojčice igraju zajedno u istoj igri, ali u odvojenim skupinama i arhitektonski detalji mogu sugerirati da se dječaci igrali vani dok su se djevojčice više igrale unutra. Djeca na tim slikama prikazana su opušteno. Međutim, treba naglasiti da ova promjena vjerojatno ima više veze s načinom stilske reprezentacije i konteksta, a ne promjenom stava prema

⁸⁴ Krasić, 2013: 55–68.

⁸⁵ Slika 3. prikazuje dječake u starom Rimu kako vježbaju atletiku.

⁸⁶ Huskinson, 1996: 16–17.

djetetu tijekom prva dva ili tri stoljeća nove ere. Na sarkofazima nose tunike, a njihove frizure su nepotpune.⁸⁷ Nisu predstavljeni kao maleni odrasli nego, kao što Huskinson tvrdi, kao bića koja još nisu pripremljena za svijet odraslih. Slično tome, predstavljanje djece u biografskim programima na sarkofazima pokazuje da određeni trenuci u djetetovom životu mogu postati simbolični za napredovanje od djetinjstva do puberteta, odnosno odrasle dobi. Čini se da ove narativne skulpture simuliraju kronološki tijek života muškog djeteta. Sve započinje s ranom dojenačkom dobi predstavljeno majkom ili primaljom/dojiljom ili prve kupke, kada prikaz prelazi na rano djetinjstvo koje je dijete obilježilo gurajući neki oblik drevnog mobila za djecu ili vožnju u malom vozilu kojega je vukao ovan ili neka druga mala životinja. Prijelaz u mladost obilježen je pohađanjem škole ili prizora u kojem dječak recitira svome ocu. Scene igre i prijelaza iz djetinjstva obilježeni su sentimentalnošću i gubitkom djeteta kroz smrt - još jedan pokazatelj da iskustvo djetinjstva ne treba biti povezano s roditeljskom ravnodušnošću. Međutim, ove su scene predstavljene u smislu odraslog životnog vijeka.⁸⁸

Slika 4. Sarkofag Kornelija Stacija (Louvre)⁸⁹

(Izvor: Harlow, M., Laurence, R. (2002) *Growing up and growing old in Ancient Rome*. New York: Routledge, str. 51.)

⁸⁷ Huskinson, 1996: 88.

⁸⁸ Huskinson, 1996: 60–70.

⁸⁹Slika 4. prikazuje sarkofag Kornelija Stacija (Louvre). Biografski sarkofag koji daje "narativni" prikaz djetetovog kratkog života. S lijeve strane prikazan je kao beba, dojila ga je majka s ocem koji to nadgleda. Dalje je prikazano kako ga drži otac. U sredini se vozi malom kočijom koju je vukao ovan, i konačno, može ga se vidjeti kako recitira ocu. Takve scene odražavaju ne samo idealiziranu verziju djetetovog života, već i djecu kao male odrasle osobe naglašavajući njihov potencijal vojnika i govornika.

Mladi je Rimljanin u šesnaestoj godini prolazio svojevrsan obred odrastanja. Naime, mladić je odložio togu s crvenim rubom (pretekstu) koja je bila simbol dječastva te je obukao čistu togu bijele boje (*virilis* ili *pura*) kao znak muževnosti i zrelosti nakon čega se upisivao u *libri iuniorum*⁹⁰ te je u pratnji otišao prinijeti žrtvu bogovima na Kapitolu, a tim je činom mladić postao građaninom u punom smislu riječi. Mladići su prije vojne službe godinu dana bili početnici u javnoj službi bez očeve pomoći, a nakon toga je slijedila vojna služba. Na početku se postajalo običan vojnik pod zapovjedništvom iskusnog ratnika koji ga je poučavao ratničkim vještinama, da bi nakon toga uslijedila časnička karijera, a učilo se slušajući jer se smatralo kako će, naviknuvši se slušati, naučiti i zapovijedati. Prisustvovanjem na senatskim sjednicama i pučkim sastancima polako se osposobljavao za rukovođenje javnih poslova.⁹¹

Svoje uzore u obavljanju poslova mladić je tražio u uzornom državniku ili pravniku od kojega je učio zakonitosti i pravo te je s njim pohađao političke skupštine i sudske rasprave. Ovakav je odgoj od starine bio tipičan za rimsku aristokratsku mladež te nije predviđao nikakav organizirani odgojni sustav. Osnovnu izobrazbu, koja je uključivala čitanje, pisanje i računanje, dijete je dobivalo u kući. Budući da svi očevi nisu imali vremena, a vjerojatno ni dovoljno znanja, pretpostavlja se da je barem od 4. st. pr. Kr. morao postojati neki oblik škole.⁹²

⁹⁰ *Libri iuniorum* je popis građana, označava spremnost dječaka za vojnu ili državnu službu.

⁹¹ Pranjić, 2015: 169–203.

⁹² Krasić, 2013: 55–68.

Slika 5. Mlada djevojka portretirana kako drži pticu, čest motiv u rimskom kiparstvu⁹³

(Izvor: Harlow, M., Laurence, R. (2002) *Growing up and growing old in Ancient Rome*. New York: Routledge, str. 48.)

⁹³ Slika 5. prikazuje mladu djevojku portretiranu kako drži pticu, čest motiv u rimskom kiparstvu.

4.2. Obrazovanje djece u starom Rimu

Konačni cilj cjelovitog obrazovanja i odgajanja djece u Rimu bilo je posvećivanje javnom životu. U kasnijim fazama djetinjstva, kontakt sa svijetom izvan kuće postao je veći; to je najčešće dolazilo u obliku svojevrsnog formalnog obrazovanja. Jedna od dužnosti oca bila je školovati svoju djecu i u idealnom je svijetu dijete moglo imati neprekidnu pažnju oca, ali češće je bio angažiran *tutor* ili su djeca u gradu pohađala školu. Obrazovanje je unutar i izvan kuće bilo dostupno i dječacima i djevojčicama, premda književne reference aludiraju gotovo isključivo na dječake i njihove učitelje. Djeca su najprije poslana u osnovnu školu koju je vodio *magister* ili *litterator* koji je podučavao osnovno čitanje i aritmetiku. Učenje se uglavnom sastojalo od pamćenja ogromnih priča rimskih legendi, zakona i epske poezije. Budući da nije bilo propisa o učiteljima i bilo tko se mogao postaviti kao isti, a plaća i status učitelja nisu bili visoki, standard obrazovanja bio je samim time podcijenjen.⁹⁴

Dijete je naučilo ne samo lekcije u školi, već i samokontrolu svoga tijela i želja, kao i suočavanje s užitkom i boli. Ako bi dijete prekoračilo dopušteno ponašanje, moglo bi očekivati da će ga istući bilo koja od odraslih osoba zadužena za njih. Ciceron je rekao da ako se dječaci loše ponašaju, mogu očekivati i oštre riječi i premlaćivanje od majki i učitelj⁹⁵, a Kvintilijanov komentar da bi se mladić osjećao uvrijeđenim nakon udaraca bičem, podrazumijeva da su batine u djetinjstvu u starom Rimu bile prihvatljive.⁹⁶ Ipak, premlaćivanje nije bilo prikladno za djecu koji su bili rođeni kao slobodne osobe i njih je trebalo urazumiti razgovorom. Horacije je pohvalio svog oca da ga je učio primjerom, a ne nasiljem.⁹⁷ Podučavanje primjerom je didaktički koncept koji stoji iza kolekcije Memorijalnih djela i izreka Valerija Maksima. Dok su njihova braća imala okus života izvan domaćeg okruženja, djevojke bi naučile vještine i norme ponašanja koje bi ih pretvorile u dobre supruge i majke. Mnoge djevojke iz više klase bile su obrazovane u književnosti i filozofiji, kao i u tradicionalnijim vještinama, poput tkanja i organiziranja kućanstva, ali za to ima vrlo malo izravnih dokaza.⁹⁸

⁹⁴ Pranjić, 2015: 169–203.

⁹⁵ Ciceron, 2001.

⁹⁶ Saller, 1994: 147.

⁹⁷ Kvintilijan, 1985.

⁹⁸ Hemelrijk, 1999: 92–98.

4.2.1. Prve škole i učitelji

S vremenom je ipak odgoju postalo pretijesno u obitelji zato što se država sve više organizirala, a zakona na pretek pa je bilo teško očekivati od oca, majke, obitelji da oni budu jedini nosioci odgojnog procesa i da svim i suvereno ovladaju kako bi to prenosili na svoj mladi naraštaj. Polako ali sigurno na scenu dolazi profesionalni učitelj, iako tek u začecima. Sa širenjem državnih ovlasti, dakle, te javnih dužnosti, većina roditelja morala je predati taj posao u ruke kvalificiranih učitelja.⁹⁹ Djeca su kretala u školu sa sedam godina i u njoj su učila čitati, pisati i računati te je dodan i *Zakonik dvanaest ploča*. Prve javne osnovne škole (*ludusi*) počinju se otvarati u doba Rimske Republike, a u njima su nastavni predmeti bili isti kao i u obiteljskom odgoju. U to se vrijeme nisu gradile škole, već se nastava održavala u nekoj zgradi ili hodnicima hramova. Čitanje se učilo sricanjem, a pisalo se na povištenim drvenim pločicama (*tabulae ceratae*) te pisaljkom (*stilus*), a računalo se pomoću prstiju ili korištenjem abaka.¹⁰⁰

⁹⁹ Pranjić, 2013: 222.

¹⁰⁰ Pranjić, 2015: 169–203.

Slika 6. Epitaf Marcijana koji ide u školu sa 6 godina u Rimu u II. stoljeću pr. Kr.¹⁰¹

(Izvor: Rawson, B. (2003) Children and childhood in Roman Italy. Oxford: Oxford University Press, str. 159.)

Nastava je počinjala u zoru, trajala je neprekidno do podne, a prekidala se samo preko ljeta i državnih praznika. Djecu se odgajalo da budu čestita, skromna i umjerena te se nastojala razviti hrabrost i jaka volja, što je predstavljalo oblik starorimskoga republikanskoga odgoja, a cilj je takvoga odgoja bio odgajanje djece za ispunjavanje građanskih dužnosti i za odanost Republici. Ženska su djeca također bila obuhvaćena školskim programom, no po mogućnosti u privatnim školama.¹⁰² Djeci se pričalo o životu i borbama znamenitih predaka, o bitkama i njihovim herojima te se često posjećivalo Forum, Senat i vojne logore rimskih legionara. U tim se prvim godinama republikanskoga Rima odgoj nije puno razlikovao od onoga

¹⁰¹ Slika 6. prikazuje epitaf Marcijana, koji je imao 6 godina, te je išao u školu u Rim u drugom stoljeću prije Krista.

¹⁰² Krasić, 2013: 55–68.

prijašnjega jer je i dalje bio stvar obitelji, ali je poseban državni činovnik, zapravo cenzor, pazio da se ne prenose štetni običaji. Nakon punskih ratova u Rim je pristiglo mnogo robova i veliko bogatstvo, zbog čega se Rim pretvorio u robovlasničku državu, a kako se širilo bogatstvo i moć aristokracije te bogatih plebejaca mijenjale su se i neke vrijednosti koje su Rimljani do tada imali.¹⁰³

U Rimu djecu počinju odgajati Grkinje kao dojilje i dadilje, a učenici grčki robovi postaju pedagozi, te dolazi do separacije aristokratske djece od djece plebejaca, obzirom da se ista više nisu slala u elementarne škole, već su osnovnu nastavu organizirali u obitelji uzimajući kućne učitelje. Također, širi se utjecaj grčke kulture, grčki jezik postaje jezik otmjenog svijeta, učenih, obrazovanih i poslovnih ljudi, proučava se grčka filozofija te se u rimske škole uvodi grčka literatura. Djeca patricija pohađala su gramatičke škole u kojima je predavao profesor koji je bio na višoj cijeni i bolje plaćen u odnosu na učitelja osnovne škole. Tu su se učili grčki i latinski jezik, potom deklamiranje (*declamation*)¹⁰⁴ čitao se Homer i druga djela grčke literature kao i djela Vergilija i Horacija. U gramatičkim je školama započinjalo obrazovanje govorničkih vještina, čitalo se naglas, vježbala se jasnoća govora i zahtijevala se izražajnost. O shvaćanju važnosti obrazovanja govori Ciceron¹⁰⁵, najpoznatiji rimski pisac i govornik: „Učitelji i odgajatelji trebaju dobro ispitati psihičke sposobnosti i osobine svakog odgajanika te prema tome i pristupati. Budemo li tako svakog obučavali prema njegovim osobinama, to će se učenici, usprkos svojim međusobnim različitostima, svaki u svojem načinu odlikovati.”, potom Seneka, rimski filozof te Neronov učitelj i odgojitelj koji je rekao kako ne treba učiti za školu, već za život te da učitelj poučavajući druge i sam uči.¹⁰⁶

Profesori retorike (*rethores latini*), kao i u Grčkoj, predavali su govorničko umijeće pridajući osobitu važnost pravilima i tehnikama navike koje je s vremenom trebalo steći. Kako bi se govornicima osigurao još kvalitetniji odgoj kasnije su se počele otvarati i retoričke

¹⁰³ Ninčević, Hosni, 2017: 43–61.

¹⁰⁴ Deklamiranje (lat. *declamatio*) je bilo recitiranje teksta kako bi se uvježbavalo govorničku elokvenciju, odnosno, bile su to vježbe u govorničkoj nastavi pomoću kojih je budući orator, govornik bio obrazovan za svoje umijeće.

¹⁰⁵ Cicero, 2001.

¹⁰⁶ Zaninović, 1988: 41.

škole. U njima se učila filozofija, građansko pravo, matematika, astronomija i glazba.¹⁰⁷ Prvu retoričku školu otvorio je 94. g. pr. Kr. Lucije Plocije Gal (*Lucius Plotius Gallus*), demokrat, ali je ona već sljedeće godine, po zapovijedi aristokratskih cenzora, bila zatvorena.¹⁰⁸ Privatni nastavnik i dalje je mogao djecu podučavati u manjoj grupi. Upućivanje na odgajatelje za djevojčice sugerira individualno podučavanje, iako su neke djevojčice išle u javne škole. O obrazovanju dječaka carske obitelji znalo se nešto više. Ponekad su bili podučavani u skupinama koje su uključivale dječake iz drugih viših klasa, ali ne i carske obitelji. Navedeni primjeri odražavaju prepoznavanje važnosti vršnjačkog učenja i interakcije u preferiranju zatvorenog, individualnog tutorialnog obrazovanja. Sličan motiv za druženje bio je i Augustov dovod stranih prinčeva u Rim kako bi se školovali s članovima njegove vlastite obitelji. Akulturacija bi bila obostrana i korisna za obje strane u budućnosti. Kvintilijan¹⁰⁹ naglašava važnost grupnog učenja za njegove pedagoške i društvene prednosti u svojoj dugotrajnoj raspravi o školama u odnosu na privatne nastavnike,¹¹⁰ te govori o dva glavna argumenta protiv institucionalnih škola: dječji moral posebno je ugrožen u mladoj dobi u društvu mnoge druge djece, a učitelj koji svoje vrijeme mora podijeliti na broj djece ne može posvetiti individualnu pažnju u onolikoj mjeri u kojoj to privatni učitelj može. Priznaje da postoje dokazi o lošem utjecaju na dječake u školama, ali tvrdi da se takvi utjecaji mogu dogoditi i kod kuće (od roditelja, robova u kućanstvu ili roditelja koji su pretjerano popustljivi), te preporučuje pouzdanog pratitelja (*paedagogus*) koji prati dijete u školu i ostaje tamo s djetetom.¹¹¹

Što se tiče učenikove pozornosti u nastavi, on pokazuje kako je to moguće u učionici: učenicima je potrebno određeno vrijeme za individualnu inicijativu i učenje, a za objašnjavanje tekstova potrebno je da nastavnik održi predavanje, od čega svi učenici mogu istovremeno profitirati. Štoviše, dječak koji će živjeti javni život treba se rano naviknuti na blještavilo javnosti i na poticaj i konkurenciju svojih vršnjaka, treba uspostaviti prijateljstva koja mogu biti doživotna, treba razviti razumijevanje kod svojih bližnjih, pa će i nastavnik i učenik imati koristi od nastupa pred malobrojnom publikom. Neke od tih dobrobiti mogu se vidjeti u karijeri Tita Pomponija Atika (*Titus Pomponius Atticus*) u kasnoj Republici, rimski

¹⁰⁷ Zaninović, 1988: 41.

¹⁰⁸ Krasić, 2013: 55–68.

¹⁰⁹ Kvintilijan, 1987.

¹¹⁰ Rawson, 2003: 162.

¹¹¹ Rawson, 2003: 162.

veleposjednik i zajmodavac, zaštitnik i podupiratelj književnost te školski prijatelj Cicerona¹¹² s kojim je razmjenjivao pisma.¹¹³

Fleksibilnost nastavnog plana i programa olakšana je bila zbog oslanjanja na specijaliziranu opremu. Učionice su bile strogo i oskudno namještene, smještene na javnim površinama. Nije bilo trajne fizičke zgrade za škole, a nisu bili poznati niti materijalni resursi i oprema u školama. Pojedini koji se ponavljaju u književnim opisima škola uključuju njihovu bučnost, rani sat u kojem su započeli nastavu, ozbiljnost tjelesnog kažnjavanja učenika i nizak status i plaćanje većine (ali ne svih) učitelja. Pedagog (*pedagogus*) je bio važan element u procesu školovanja. Obično je bio rob, ali morao se pažljivo birati zbog moralne cjelovitosti, savjesti i, ako je moguće, neke intelektualne sposobnosti. Nije bio učitelj, ali dok je pratio dijete u školu i iz škole i nadgledao djetetove pouke i učenje, neminovno je prenosio neformalno obrazovanje. August je u djetinjstvu imao svog *pedagogusa*, koji je svoje dužnosti obavljao tako dobro da ga je kasnije August oslobodio i priredio mu javni sprovod kad je umro. Uska veza između pedagoga i djeteta bila je priznata zakonom, koji je omogućavao ranu manumisiju *paedagogusa*. Na popis takvih favoriziranih robova bio je i slabiji rob koji je nosio đačke torbe (za tekstove ili pisaci materijal), tzv. *caparius*.¹¹⁴

¹¹² Ciceron mu je pripisivao *humanitas*, jedinstven rimski spoj ljubavnosti, uljuđenosti, širine vidokruga i odmjerivosti ponašanja, a toliko ga je cijenio da mu je svoja djela slao na ocjenu prije objavljivanja. Ciceronovih 426 pisama Pomponiju pružaju jedinstven uvid u politički život Rima.

¹¹³ Rawson, 2003: 163.

¹¹⁴ Krasić, 2013: 55–68.

Slika 7. Epitaf za učitelja Furiusa Philocalusa, s dva učenika¹¹⁵

(Izvor: Rawson, B. (2003) *Children and childhood in Roman Italy*. Oxford: Oxford University Press, str. 161.)

¹¹⁵ Slika 7. prikazuje epitaf za učitelja Furiusa Philocalusa, s dva učenika.

Post-elementarna faza obrazovanja, vođena *grammaticusom*, mogla je trajati do 14. ili 15. godine života (ali faze su bile fleksibilne i neki su dječaci napustili ovu fazu ranije). U ovoj je fazi cilj bio daljnje razvijanje sposobnosti čitanja, pisanja i govora. Snažno se temeljila na literaturi (prvotno grčkoj književnosti, zatim latinskim prijevodima grčkog, a potom postupno, u carskim vremenima, latinskim autorima kako su postali dostupni, posebno Vergiliju). Knjige (u obliku papirusnog svitka) nastale su u vrlo ograničenim primjercima; stoga je mnogo ovisilo o slušanju i učenju pamćenja. Usporedna rijetkost tekstova učinila je Rim vrlo zvučnim i vizualnim društvom. Sama književnost postala je poznata velikim dijelom kroz *recitatio*, čije je javno čitanje postalo toliko učestalo u carskom društvu. Vizualni prikazi obrazovnih scena često prikazuju kako učitelj sjedi ili stoji, čitajući i diktirajući svojim učenicima iz jedne kopije teksta, iako postoje i prikazi i reference koje pokazuju da učenici ponekad imali neke vlastite tekstove.¹¹⁶

Učiteljevo objašnjenje teksta učenicima u starom Rimu pružalo je materijal za širok raspon predmeta, poput lingvistike, gramatike, izgovora, literature, povijesti, etike. Prema Tacitu¹¹⁷, dijete bi se upoznalo s *res, homines, tempora* ("prirodni svijet, ljudska priroda i građanski svijet").¹¹⁸ Nastavni plan je obično uključivao i geometriju, astronomiju i glazbu. Ciceron je govorio o svim tim temama i podjelama retorike: nekoć razjedinjeni, sada su tvorili koherentan kurikulum. Ovdje nije spomenuo filozofiju, iako znamo da je stekao opsežno znanje o filozofskim sustavima i načelima.¹¹⁹ To je vjerojatno došlo u kasnijoj fazi. Znamo da su ga u dobi od 18 godina očarali grčki filozofi koji su odlazili u Rim (dijelom i kao izbjeglice pred potiskom kralja Mithridata u Grčku), posebno Philo, koji je bio na čelu Akademije. Kvantilijan je pak povezo proučavanje filozofije s proučavanjem retorike, inzistirajući da se one isprepliću i da filozofija nema monopol nad poučavanjem načela vrline.¹²⁰ Studij filozofije sada je bio i sofisticiraniji i zato je prikladniji tinejdžerskim godinama nego školi *grammaticusa*. Ali moralni principi su se od najranijih stupnjeva obrazovanja usvajali. Način na koji su Rimljani to radili, posebno za mlađu djecu, bio je pružanje konkretnih primjera umjesto teorijskih analiza.¹²¹

¹¹⁶ Rawson, 2003: 168.

¹¹⁷ Tacit, 2006: 60–64.

¹¹⁸ Rawson, 2003: 169.

¹¹⁹ Krsić, 2013: 55 – 68.

¹²⁰ Krsić, 2013: 55–68.

¹²¹ Pranjić, 2015: 169–203.

Naglasak na praktičnoj primjeni vidi se u rimskim stavovima prema učenju glazbe, širokom pojmu koji je obuhvaćao pjevanje (i poeziju), sviranje instrumenta i ples. Epaminondasovo obrazovanje¹²² uključivalo je pjevanje, ples i sviranje na instrumentima, a dok su ta dostignuća u Grčkoj bila hvalevrijedna, ali ih Rimljani smatraju bezvrijednima. Tako je Kornelije Nepot (*Cornelius Nepos*) tvrdio da je glazba neprimjerena za vodećeg rimskog građanina, a ples se smatrao porokom.¹²³ Kvintilijan priznaje dugu povijest poštovanja i gotovo religiozno strahopoštovanje koje Grci i Rimljani pripisuju glazbi (*musice*), i njezinu usku povezanost s poezijom. Zatim naglašava važnost oratorija učenja glazbe (posebno pjevanja) kako pobuditi emocije pomoću geste, rasporeda riječi i nagiba glasa. Njegova omiljena glazba je, međutim, domoljubna glazba stare, a ne moderne, efeminirane, glazbe pozornice. U prethodnoj generaciji Seneka Stariji na sličan je način osudio moderni stil pjevanja i plesa kao degenerirani i ženstveni i povezo ga s padom rimskog oratorija još od Ciceronovog doba, dok je Kvintilijan pak tvrdio da bi učitelji gimnastike (*palaestricf*), čije bi lekcije mogle uključivati ples, mogli biti korisni u poučavanju gracioznih i prikladnih gesta i on navodi dugu rimsku tradiciju korištenja plesa u vjerskom ritualu.¹²⁴ Ali prema tome, nijednu od tih vještina ne treba razviti do profesionalne razine, pa je ova razina napetosti između privlačnosti i korisnosti glazbe s jedne strane i njezine potencijalne subverzivnosti morala i nacionalnih vrijednosti s druge strane, imala dugu povijest u starom Rimu.¹²⁵

Stavovi prema glazbenim vještinama i performansama vjerojatno su se mijenjali, iako polako, u kasnoj Republici i za vrijeme Principata. Naime, u 2. st. pr. Kr., dobre obitelji su dopuštale svojim sinovima i kćerima da uče plesati; pjevanje je dugo bilo popularno u rimskim obiteljima, uglavnom tradicionalnih pjesama; na kraju Republike Ciceron i Nepot još uvijek su plesanje muškaraca i žena smatrali nepoštivanjem, ali to se očigledno prakticiralo u visokom društvu. U augustovsko doba preporučala se glazba u nastavnom programu za studente arhitekture zbog korisnosti u nekim aspektima struke, poput dizajna balističkog oružja, akustike u kazalištima i za izradu vodenih motora. Neronovi napori da angažira mlade ljude dobre obitelji za njegove glazbene aktivnosti susreli su se s nestrpljivim odzivom; i premda su neki pisci i govornici toga doba bili kritizirani zbog svojih pokušaja

¹²² Nepot, 1999.

¹²³ Pranjić, 2013: 234.

¹²⁴ Rawson, 2003: 171.

¹²⁵ Pranjić, 2013: 241.

'profesionalizacije', a Kvintilijan je imao rezerve o nekim vrstama glazbenih performansa, takva je aktivnost očito bila prilično raširena i popularna do tada.¹²⁶

Rane faze obrazovanja, čak i kad su bile oštre i ozbiljne, nisu srušile svu želju za učenjem, jer su nastavnici „visokog obrazovanja“ često privlačili mnogo povoljne pažnje. Već u 2. st. pr. Kr. grupe mladića privukle su gostujući znanstvenici i učitelji, stvarajući neformalnu školu ili fakultet za učenike željne znanja. Visoki javni profil učitelja retorike, njihov viši položaj u odnosu na *grammaticusa* i blistave nagrade privržene uspjehu kao govornika, pružili su poticaj dječacima da požure na predavanja retorike. Neki su retoričari imali „zvjezdanu“ kvalitetu, a njihovi su nastupi privukli mnogo publike s elitnih razina društva. Neki su se uzdigli do senatora i drugih visokih dužnosti. Dječaci adolescenti koji su mogli tvoriti poveznicu u učionici s takvim osobama i koji su se nadali istoj razini pametne rasprave, spretnog preokreta fraza i ugladenog iznošenja, uživali bi u odraženom sjaju takvih učitelja na svojim javnim prezentacijama.¹²⁷ Mlađa braća koja su pohađala isto bili bi time nadahnuti da što prije stignu do tog stupnja obrazovanja. Ali taj princip imao je i nedostatke: neki su dječaci naporno radili na svom obrazovanju, a neki su mladići prebrzo napredovali tijekom studija, što je dovelo do njihovog preuranjenog djelovanja u javnom životu.¹²⁸

U razdoblju ranog kršćanstva specifična je bila i uloga čitatelja (lektora) u sakralnoj hijerarhiji.¹²⁹ Ponekad su vrlo mala djeca obavljala tu ulogu: epitafi svjedoče o dječacima u dobi od 5 do 18 godina. U ranoj Crkvi sveta nevinost koju danas kršćani pripisuju zborovima počivala je na dječacima koji su čitali Božju riječ naglas svojoj publici¹³⁰, a u drugim su kontekstima djeca sve više bila zastupljena odraslim osobama u kasnoj antici.

Jasno je da je država imala interes za obrazovanje i osposobljavanje barem dijela svog stanovništva. Na gornjim razinama javnog života bila je presudna sposobnost komuniciranja i raspravljanja i usvajanja široke pozadine etičkih, jezičnih i drugih kulturnih studija. Na ostalim je razinama tražen širok spektar vještina. Država je imala ekonomski i administrativni interes za stjecanje takvih vještina i obrazovanja, a pojedinci su imali osobne interese za

¹²⁶ Rawson, 2003: 172.

¹²⁷ Rawson, 2003: 181.

¹²⁸ Rawson, 2003: 182.

¹²⁹ Lane Fox, 1994: 126–148.

¹³⁰ Lane Fox, 1994: 144.

ispunjenje različitih aspekata širokog liberalnog obrazovanja. Rimske škole su se privatno financirale, iako je ponekad postojala općinska odgovornost za upravljanje sredstvima. Unatoč ovom oprezu oko izravnog sudjelovanja države, postojali su ipak incidenti u kojima je rimski Senat odlučio komentirati ili djelovati na postojeće škole ili načine rada istih, pozivajući se na javni interes. Također, postojale su privilegije i izuzeci kako bi se učitelji potaknuli na praksu barem iz vremena Julija Cezara, a kako se Principat razvijao, postojao je stroži državni nadzor radi zaštite plaća i uvjeta rada nastavnika.¹³¹

Kao car, Domicijan je posvetio pažnju javnoj knjižnici i utemeljio festivale Alban i *Capitoline*¹³² koji su pružali prostor za intelektualno i sportsko nadmetanje. Domicijan je podržavao povlastice za filozofe, drugi rimski carevi održavali su festivale koji su uključivali intelektualna ili kulturna natjecanja, a od 2. st. carevi su nadzirali poslove filozofskih škola u Ateni. Oni su također nastavili tradiciju da im intelektualci budu savjetnici i bliski suradnici.¹³³

Rimsko pravo brinulo se o zaštiti prava neke djece na obrazovanje ili neki oblik školovanja. Opet, to je vjerojatno bilo iz javnog interesa, ali je također u skladu s rastućom osjetljivošću, od 2. st., prema dječjim individualnim potrebama i osobnostima. U zakonu postoji znatna odredba o interesima učenika, djece koja su ostala bez oca, a još su maloljetnici. Jedan odsjek *Digesta (Pandectae)*, zbirka pravničkog prava) govori o tome gdje bi *se pupilus* trebao odgojiti i koji resursi trebaju biti dostupni za njegovu podršku („*ubi pupillus educari uel morari debeat et de alimentis ei praestandis*“).¹³⁴ Ulpijan¹³⁵ je smatrao da skrbnik može zahtijevati razumne troškove za održavanje ili školovanje (*disciplinae*) i da *praetor* odluči o iznosu koji će mu biti dodijeljen od za obrazovanje (*instructio*) muških i ženskih učenika čak i do njihove dvadesete godine (tj. izvan tehničke dobi štíćeništva).¹³⁶

¹³¹ Lane Fox, 1994: 126–148.

¹³² Kapitolske ili Kapitolinske igre (*Ludi Capitolini*) je bio naziv za godišnji festival koji se održavao u Drevnom Rimu u počast spašavanja grada, odnosno Kapitola od galskih osvajača pod Brenom. Obnovio ih je car Domicijan nastojeći stvoriti rimski ekvivalent grčkih Olimpijskih igara. One su se održavale svake četiri godine, a sadržavale su natjecanja u pjesništvu, retorici, historiji i sličnim disciplinama. Pobjednike je car krunio lovorovim vijencem.

¹³³ Pranjić, 2013: 238.

¹³⁴ Rawson, 2003: 186.

¹³⁵ Ulpijan, 1987.

¹³⁶ Rawson, 2003: 186.

Nastavni se program rimskih škola postupno smanjivao u prvim stoljećima kršćanske ere. Rimljani su sve manje učili grčki. Posljednji su se rimski carevi više brinuli o religijskom karakteru nastave te su za nastavnike postavljali kršćane, uglavnom svećenike, pa je postepeno počeo prevladavati religijski karakter školstva i nastavnoga sadržaja što se nastavilo do srednjega vijeka.¹³⁷

4.3. Posvajanje djece u starom Rimu

Usvajanje u Rimu dobilo je posebnu važnost u vezi s održavanjem obiteljske svetosti, kao i pružanjem umjetnog kontinuiteta loze u svrhu nasljeđivanja imovine. Rimljanin bez zakonite djece pokušao bi stvoriti nasljednika drugim sredstvima i mogao bi usvojiti sina koji je još uvijek pod očinskom moći (*filius familias*) iz druge obitelji ili bi prihvatio roditelja koji je pravno neovisan (*sui iuris*). Jesu li religijska ili materijalna razmatranja izvorno stajala iza rimskog razmišljanja ne može se konačno razaznati, ali jasno je da je posvojenje bilo primjenjivano u velikoj mjeri. U kasnim republikanskim i ranim carskim primjerima gdje su dokazi najpotpuniji, znakovi su da je nasljedstvo postalo dominantno, a to bi moglo pomoći i da se objasni porast testamentarnih slučajeva. U klasičnim vremenima legitimitet je bio nepoznat. To je postupak stjecanja *patria potestas* nad prirodnom djecom rođenom izvan braka. Nisu ih mogli usvojiti ni u ranom Carstvu, ni prije. Ograničena iznimka omogućila je muškarcu bez druge djece pod njegovom moći da pod svoju vlast dovede putem *adrogatio* jedno ili više nelegitimne djece slobodnog statusa - koja su slobodna ili oslobođena. Tu mogu biti uključena i djeca konkubine.¹³⁸ Čini se da ova praksa nije bila raširena, a čini se da je većina vodećih građana odlučila da je usvoji od članova vlastite klase. U vrijeme usvajanja još su morali biti rimski državljani.¹³⁹ Konkubinat i druge značajke rimskog društva u kasnoj republici i ranom carstvu morali su osigurati da značajnom broju potencijalnih nasljednika bude omogućeno da legitimiraju svoj zahtjev za članstvom u očevoj obitelji.¹⁴⁰

¹³⁷ Krasić, 2013: 55–68.

¹³⁸ Corbier, 1991: 47–78.

¹³⁹ Corbier, 1991: 47–78.

¹⁴⁰ Corbier, 1991: 47–78.

Da bi se razumjeli mehanizmi korištenja za prenošenje imovine s jedne generacije na njezinu nasljednicu u Rimu, potrebno je uvažiti određene aspekte obiteljskog života u tadašnje vrijeme. Brakovi prema rimskom pravu do kasne Republike spadali su u dvije glavne kategorije, prema namjeri stranaka. U ranijem obliku žena je prešla u *manus* svoga muža. To je značilo da je napustila obitelj u kojoj je rođena jednako onako potpuno kao da je bila podvrgnuta posvojenju. Ako je već posjedovala imovinu u ovoj fazi, to je sada palo pod kontrolu njezinog supruga (ili njegovog *pater familiasa*, ako je novi suprug sin koji se nije emancipirao). Ako je žena prije braka bila pravno neovisna (*sui iuris*), izgubila je tu neovisnost kao rezultat stupanja u brak s muškarcem. U drugom bračnom obliku (*sine manu*), žena nije prešla iz obitelji podrijetla u agnatičku obitelj svoga muža, već je nastavila kontrolirati samostalno svoje posjede, ili u slučaju da više nije živ, ostala je pravno neovisna (*sui iuris*), pod nadzorom tutora. Štoviše, miraz očito nije obuhvaćao cjelokupno bogatstvo supruge. U slučaju smrti ili razvoda, miraz se nakon odvajanja za djecu iz braka morao vratiti supruginoj obitelji. U slučaju razvoda braka, postojala je i kazna za loše ponašanje žene. Moć *pater familiasa* (*patria potestas*) značila je da oni koji su bili podložni njemu (uključujući ne samo vlastitu i usvojenu djecu, nego i supruge pod *manusom*) ne bi mogli sami posjedovati nikakvo imanje. To je moglo uključivati oženjene sinove i kćeri. Doista, *pater familias* bi ih u teoriji moglo prisiliti na brak ili razvod.¹⁴¹

Moć *pater familiasa*) nije prestala sve do njegove smrti, osim ako pojedinac nije bio emancipiran. To podrazumijeva vrlo ograničen svijet za one koji su još uvijek bili podložni *pater familiasu*, a ideja da bi pojedinci mogli žudjeti za emancipacijom na prvi pogled činila se vjerojatnom. Emancipacija je prekinula vezu *potestas*. Iako su određene slobode dobivene emancipacijom, u početku je emancipacija efikasno smanjila šanse pojedinca za nasljeđivanjem od *pater familiasa*. Posvajanje je dijelom bilo odgovor na ograničenja prirodnog nasljeđivanja unutar obitelji, a učinak istog je bio da osobu koja je posvojenu stavi u identičan položaj s djetetom koje je rođeno pod kontrolom *pater familiasa* bez obzira da li se tu govori o *adrogatio* ili *adopcio*). Ipak, postojale su značajne razlike između prava vlastite i usvojene djece. Jasno je da su Rimljani krvno srodstvo i takve odnose smatrali najjačim vezama, a ni emancipacija ni usvajanje ne mogu u potpunosti uništiti *patria potestas*.

¹⁴¹ Eisner, Horvat, 1948: 131–142.

Međutim, i emancipacija i usvajanje pružali su određenoj osobi nove mogućnosti, i to je bilo priznato prema pretorskim pravilima.¹⁴²

Određene skupine u rimskom društvu bile su spriječene sklopiti zakonite brakove. Među njima su bili i vojnici koji su bili onemogućeni da se vjenčaju do vremena Septimija Severa.¹⁴³ Konstantin je u Rimsko Carstvo uveo oblik legitimiranja *per laterens matrimonium*. Međutim, to je podlijegalo određenim ograničenjima. Primjenjivalo se samo na postojeće slučajeve sklapanja, a djeca bi bila legitimirana i postala građanima - ako već ne bi bila tako - pod *patria potestas* svoga oca, kada se njihov otac oženio svojom konkubinom. Žena je morala biti rođena slobodna (*ingenua*), muškarac nije mogao imati postojeću ženu i zakonitu djecu, a dijete je moralo pristati na postupak legitimiranja.¹⁴⁴

Pod Justinijanom je uspostavljena realnija verzija zakonodavstva. Čak i u slučajevima kada je otac imao zakonito dijete, brak s konkubinom legitimirao bi njegovo nezakonito dijete, pod uvjetom da žena nije rob. Više nije morala biti rođena slobodna. Justinijan je također stvorio ili potvrdio drugu metodu legitimiranja, *per rescriptum principis*. Ovo je bilo primjenjivo u slučajevima u kojima je konkubina preminula ili na neki drugi način nije bila podobna za brak. Ovdje bi se molba caru mogla pojaviti za vrijeme očeva života ili putem molbe oca. Treći oblik legitimiranja bio je *per oblationem curiae*. U prvom stoljeću potvrđen je ustavom Teodozija II. I Valentinijana III kako bi se pomoglo u pronalaženju kandidata za općinski organ *decurio*. Čovjek bez legitimnog pitanja mogao bi svog sina s konkubinom učiniti *decuriom* ili oženiti svoju prirodnu kćer za *decuriona* i to bi dijete tada moglo naslijediti svoje imanje po nahodanju kao legitimno.¹⁴⁵ Dijete koje je legalizirano po *oblationem curiae* moglo je biti legitimirano samo ako u trenutku začeća nije bilo zapreka za brak. Djeca rođena od incesta ili preljuba ne mogu se na taj način zakoniti. U svakom slučaju, nastala prava djeteta ograničena su na legitimitet u očima same obitelji, bez posljedica za očevu daljnju rodbinu.¹⁴⁶

Kršćanska crkva nije odobravalala pokušaje usvajanja djece među domaćim skupinama kroz njegu, skrbništvo i usvajanje. Usvajanje je u osnovi bio pravni akt koji zahtijeva formalno

¹⁴² Eisner, Horvat, 1948: 149.

¹⁴³ Campbell, 1978: 153–66.

¹⁴⁴ Eisner, Horvat, 1948: 126–140.

¹⁴⁵ Thomas, 1976: 434.

¹⁴⁶ Eisner, Horvat, 1948: 418–425.

donošenje. Usvajanje od strane žena (tj. od onih koji su bili pravno neovisni) postalo je moguće, a nakon Justinijanovog vremena bilo je moguće za žene da usvajaju djecu, jer posvojenje više nije nužno uključivalo stvaranje *patria potestas*. Ipak, zadržana je dobna razlika od osamnaest godina između posvojenika i posvojitelja i minimalna dob od šezdeset za posvojitelje.¹⁴⁷

Čini se da se testamentarno usvajanje koristi u situacijama koje ne razlikuju značajno od *inter vivos* slučajeva. Glavna razlika je u vremenu. Još uvijek postoji fokus na odabir bliskih srodnika ili bliskih prijatelja. Namjena također ostaje slična. Elitni testator ima sposobnost pružiti svom nasljedniku financijska sredstva i neke atribute njegovog društvenog položaja, poput svog prebivališta, robova, oslobođenih i političkih veza, bilo u obliku klijentele i drugih utjecajnih Romana čiji bi status imao inače, ali situacija je bila generički slična. Iz perspektive stranaka u testamentarnom usvajanju, postojalo je uspostavljanje veze s osobama, ali većina slučajeva to je vjerojatno postojala u svakom slučaju. Za rođake bi se moglo sumnjati da pažljivo gledaju rodbinu djece bez ikakvih razloga, kao što će se vidjeti u slučaju Atika koji je time osigurao imanje ujaka svoje majke. Posvojenje od strane majčine rodbine prilično se isticalo. U jednom od najranijih poznatih slučajeva djed majke bio je usvojitelj.¹⁴⁸

Nemogućnost imanja vlastite djece bio je najčešći razlog za posvojenje u Rimu. Međutim, u teoriji posvojenje omogućuje testatoru za vrijeme života da odabere pojedinca izvan obiteljske skupine koji će biti njegov nasljednik i na taj način uvesti novu krv u sustav. Što se tiče sukcesije, to znači da posvojenje može u teoriji rezultirati potpuno novim kompleksom pojedinaca koji imaju pravo na oduzimanje posjeda (*bonorum possessio*). Ipak, u Rimu se čini da se ipak težilo tom da se izaberu za posvajanje bliski srodnici, kao što su dijete brata ili sestre.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Goody, 1983: 48.

¹⁴⁸ Goody, 1983: 50.

¹⁴⁹ Goody, 1983: 52.

4.4. Odrastanje djece robova

Što se tiče odgoja i obrazovanja djece robova, novac se mogao uložiti u njih na različite načine, kao npr. njihovu obuku (*doctrine*) ili uzdržavanje (*alimenta*) ili za dojlju.¹⁵⁰ Ako je suprug potrošio novac na djecu rođenu od žena robova koje su dio miraza njegove žene, kasnije je mogao podnijeti zahtjev za neke od tih troškova, ali ne i druge. Nije mogao zahtijevati troškove školovanja ili održavanja ove djece, jer sam koristi njihove usluge. Drugačija je situacija nastala ako je dijete robova koje je rodila jedna od gospodarovih žena robova bilo napušteno bez znanja vlasnika. Vlasnik je stoga bio uskraćen za usluge tog djeteta i mogao je zatražiti povrat djeteta. Ako je, međutim, dijete u međuvremenu prošlo specijalističko usavršavanje (*ad discendum artificium*), u njega je na taj način uloženo financijski i prvobitni vlasnik mora podmiriti troškove koji su s tim bili povezani.¹⁵¹

Obrazovani i visoko obučeni robovi bili su od velike vrijednosti za njihove vlasnike, bilo zbog doprinosa koji su mogli dati vlasnikovom domaćinstvu ili zbog njihove sposobnosti donošenja dobrih prodajnih cijena. Svoje obrazovanje ili osposobljavanje primali su na različite načine, primjerice neformalno od drugih robova u domaćinstvu, formalnije u pedagogiji ili naukovanju ili u školi izvan domaćinstva. Svi su cijenili ono što su imali, prepoznajući njihovu ulogu u društvenom i ekonomskom boljitku. Povremeno je rob koji je bio osobito omiljen stekao slobodnu naobrazbu, poput Glaucija koji je proučavalo geometriju, književnost, pa čak i retoriku. Ali oslobođeni rob Hermeros je prezrivo gledao na to, pogotovo što neki oslobođeni robovi nisu stekli dobre manire ili poštovanje prema svojim vlasnicima. Hermeros je vjerojatno dijelio opće društveno gnušanje zbog toga što će robovi dobiti obrazovanje primjerenije slobodnom rođenju dječaka više klase, ali je također visoko cijenio praktičnije obrazovanje koje je i sam stekao - osnovne financijske proračune i razumijevanje velikih slova i osnovna etika, što mu je davalo financijsku i društvenu vjerodostojnost, a obrazovanje ostalih robova bilo je takve vrste, s naglaskom na aritmetičke proračune (posebno novac).¹⁵²

¹⁵⁰ Bradley, 1991: 113.

¹⁵¹ Rawson, 2003: 150.

¹⁵² Rawson, 2003: 188.

Veličina i složenost carskog domaćinstva, posebno u Rimu, doveli su do posebnog obrazovnog odjela za obuku carske robovske djece (dječaka). Natpisi svjedoče o nekim članovima ove ustanove i vezama koje su se razvijale unutar nje. Dječaci koji su pohađali posebni obrazovni odjel zabilježeni su u dobi od 12 do 18 godina.¹⁵³

¹⁵³ Rawson, 2003: 190.

5. ZAKLJUČAK

Drevna rimska obitelj bila je složena društvena struktura koja je mogla uključivati razne kombinacije drugih članova, poput proširenih članova obitelji, robova iz kućanstava i oslobođenih robova. Drevni Rimljani imali su različita imena kako bi opisali svoj pojam obitelji, uključujući onaj klasični *familia* kako bi opisali klasičnu obitelj i *domus* koji bi obuhvatio sve stanovnike domaćinstva. Vrste interakcija između različitih članova obitelji bile su diktirane percipiranim socijalnim ulogama koje je svaki član igrao. Struktura drevne rimske obitelji neprestano se mijenjala kao rezultat niskog očekivanog trajanja života i kroz brak, razvod i usvajanje. Obitelj i patrijarhalno društveno uređenje bili su od velike važnosti u starome Rimu, stoga je i prvotno obrazovanje djeteta usmjereno na obiteljsku zajednicu. Iako je otac imao neograničenu moć, ipak je i majka imala značajnu ulogu u odgojno-obrazovnom procesu djeteta. Žena je mužu također pomagala u obvezama, a mnoge su od njih po svojim vrlinama ušle u legendu što upućuje na važnost njihove uloge u obitelji i društvu. Otac je posjedovao apsolutnu očinsku vlast (*patria potestas*). Ta vlast odnosila se na njegovu ženu i djecu, ali na potomke svoje djece, pa čak i na robove. Prema Rimskom pravu vlast oca protezala se na sve članove njegova kućanstva.

Glavna su načela kod odgoja djece za Rimljane bila *mos maiorum* i *decus* – običaj, navika, tradicija, način življenja starih/predaka te sve ono što je taj oblik života resilo i činilo vrijednim respektiranja i daljnjeg prenošenja na nove naraštaje. *Mos maiorum* je nepisani kod iz kojeg su Rimljani izvodili svoje društvene norme. To je temeljni koncept rimskog tradicionalizma, koji se razlikovao od pismenog zakona u svom dinamičnom dopunu. *Mos maiorum* kolektivno su bili poštovani principi, modeli ponašanja i društvene prakse koje su utjecale na privatni, politički i vojni život. Prepuštanje odgoja djece isključivo obitelji, što je doduše zahtijevala *patria potestas*, pravo oca koje je išlo do toga da je mogao vlastito dijete prodati pa čak i ubiti, učvrstilo je načelo stabiliteta čemu je cilj bio maksimalno čuvanje *mos maiorum*. U Rimu je bila značajna razlika između odgoja muške i ženske djece, pa tako dok su ženska djeca više ostajala kod kuće i pod majčinim vodstvom učili su sve ono što je važno za domaćinstvo i vođenje kućnih poslova, sinovi su pratili svoje očeve na najrazličitije poslove pa čak i na sjednice Senata, na svečanosti kojima će osobno doprinositi svojim

milozvučnim pjevanjem. Uz očeve su se uvodili u sve poslove što su ih čekali u budućnosti. Na oca se gledalo s najvećim poštovanjem, a on je jamčio svojim statusom odgoj, običaje, tradiciju te ćudoređe u obitelji.

Tjelesni je odgoj prilagođivan uzrastu djeteta. Djeca su vježbala jahanje na trstici (*equitare in arundine longa*), igranje s obručem (*graecus trochus*), igrom orasima, igrom sa štakama ili skakanjem preko leđa drugoga, dok su odrasli mladići trčali, jahali na konjima, bacali koplja, išli u lov, a kasnije su oponašali i gladijatorske borbe.

Osnivanju škola dala su velik poticaj uspješna vojna osvajanja južne Italije (Velike Grčke), Sicilije, Makedonije, Grčke, Pergamskog kraljevstva i Egipta. Osvajačko širenje Rima po zemljama Sredozemlja, osobito na Makedoniju i Grčku, pridonijelo je promjenama u rimskim običajima i ponašanju. Prve javne osnovne škole (*ludus*) počinju se otvarati u doba Rimske Republike, a u njima su nastavni predmeti bili isti kao i u obiteljskom odgoju. Djeca su kretala u školu sa sedam godina i u njoj su učila čitati, pisati i računati te je izučavanju dodan i Zakonik dvanaest ploča. U to se vrijeme nisu gradile škole, već se nastava održavala u nekoj javnoj zgradi ili hodnicima hramova. Čitanje se učilo sricanjem, a pisalo se na povoštenim drvenim pločicama (*tabulae ceratae*) te pisaljkom (*stilus*), a računalo se pomoću prstiju ili korištenjem abaka. Nastava je počinjala u zoru i trajala je neprekidno do podne. Prekidala se samo preko ljeta i državnih praznika. Ženska su djeca također bila obuhvaćena školskim programom, no po mogućnosti u privatnim školama. Djecu se odgajalo da budu čestita, skromna i umjerena te se nastojala razviti hrabrost i jaka volja, što je predstavljalo oblik starorimskoga republikanskoga odgoja, a cilj je takvoga odgoja bio odgajanje djece za ispunjavanje građanskih dužnosti i za odanost Republici. Djeci se pričalo o životu i borbama znamenitih predaka, o bitkama i njihovim herojima te se često posjećivalo Forum, Senat i vojne logore rimskih legionara.

U tim se prvim godinama republikanskoga Rima odgoj nije puno razlikovao od onoga prijašnjega, jer je i dalje bio stvar obitelji, ali je poseban državni činovnik, zapravo cenzor, pazio da se ne prenose štetni običaji. Nakon punskih ratova u Rim je pristiglo mnogo robova i veliko bogatstvo, zbog čega se Rim pretvorio u robovlasničku silu, a kako se širilo bogatstvo i moć aristokracije te bogatih plebejaca mijenjale su se i neke vrijednosti koje su Rimljani do tada imali.

Usvajanje u Rimu dobilo je posebnu važnost u vezi s održavanjem obiteljske svetosti, kao i pružanjem umjetnog kontinuiteta loze u svrhu nasljeđivanja imovine. Rimljanin bez zakonite djece pokušao bi „stvoriti“ nasljednika drugim sredstvima i mogao bi usvojiti sina koji je još uvijek pod očinskom moći (*filius familias*) iz druge obitelji ili bi prihvatio roditelja koji je pravno neovisan (*sui iuris*). Jesu li religijska ili materijalna razmatranja izvorno stajala iza ovog rimskog razmišljanja ne može se konačno razaznati, ali jasno je da je posvojenje u starom Rimu bilo primjenjivano u velikoj mjeri. Čini se da je nemogućnost imanja vlastite djece bio najčešći razlog za posvojenje u Rimu. Međutim, u teoriji posvojenje omogućuje testatoru za vrijeme života da odabere pojedinca izvan obiteljske skupine koji će biti njegov nasljednik i na taj način uvede „novu krv“ u sustav. Što se tiče sukcesije, to znači da posvojenje može u teoriji rezultirati potpuno novim kompleksom pojedinaca koji imaju pravo na oduzimanje posjeda (*bonorum possessio*). Ipak, najčešće se težilo tomu da se za posvajanje izaberu bliski srodnici, kao što su dijete brata ili sestre, odnosno nećaci, odnosno bliski krvni srodnici.

6. BIBLIOGRAFSKE JEDINICE

6.1. IZVORI

KVINTILIJAN (*Marcus Fabius Quintilianus*)

Obrazovanje govornika, Sarajevo: "Veselin Masleša", 1985.

MARKO TULIJE CICERON (*Marcus Tullius Cicero*)

Libri politici, Zagreb : Demetra, 2001.

MARKO TULIJE CICERON (*Marcus Tullius Cicero*)

Katon Stariji ili O starosti, Zagreb : Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (St. Kugli)

NEPOT (*Cornelius Nepos*)

O istaknutim vojskovođama stranih naroda, Zagreb : Matica hrvatska, 1999.

SENEKA (*Lucius Annaeus Seneca*)

Moralna pisma Luciliju, Zagreb: Demetra, 2013-2016.

TACIT (*Tacitus*)

Kornelije Tacit, *Anali*. Zagreb: Matica hrvatska, 2006.

ULPIJAN (*Ulpianus*)

Knjiga regula, Zagreb: 1987.

6.2 LITERATURA

- 1) Bestor, J. F. (1991) Ideas about Procreation and Their Influence on Ancient and Medieval Views of Kinship, u: D. I. Kertzer and R. P. (1982) (eds.) *The Family In Italy from Antiquity to the Present*, New Haven and London: Yale University Press, str. 150-67.
- 2) Blumenfeld-Kosinski, R. (1990) *Not of Woman Born: Representations of Caesarian Birth in Medieval and Renaissance Culture*, Ithaca, NY, and London: Cornell University Press, str. 145-153.
- 3) Bouet, M., Simon, P. (2007) *Rimljani*, Zagreb: Naša djeca d.o.o., str. 51 – 68, 92 – 99.
- 4) Bradley, K.R. (1991) *Discovering the Roman Family: Studies in Roman Social History*, New York and Oxford: Oxford University Press
- 5) Campbell, J.B. (1978) The Marriage of Soldiers under the Empire, *JRS*, 68 (1), str. 153–66.
- 6) Corbier, M. (1991) Divorce and Adoption as Roman Familial Strategies, u: B.Rawson, (ur.) *Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*, Oxford: Clarendon Press, str. 47–78.
- 7) Dixon, S. (1992) *The Roman Family*, Baltimore: Johns Hopkins University Press
- 8) Eisner, B., Horvat, M. (1948) *Rimsko pravo*, Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske
- 9) Goody, J. (1983) *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press
- 10) Hemelrijk, E.A. (1999) *Matrona Docta, Educated Women in the Roman Elite from Cornelia to Julia Domna*, London: Routledge
- 11) Harlow, M., Laurence, R. (2002) *Growing up and growing old in Ancient Rome*, New York: Routledge
- 12) Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/>, pristupljeno 5. rujna 2019.
- 13) Hübner, S. (2009) *Growing up fatherless in antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press
- 14) Huskinson, J. (1996) *Roman Children's Sarcophagi: Their Decoration and its Social Significance*, Oxford: Oxford University Press
- 15) Krasić, S. (2013) *Nastanak i razvoj školstva od antike do srednjega vijeka*, Zadar: Sveučilište u Zadru

- 16) Lane Fox, R. (1994) Literacy and Power in Early Christianity, u: A. K. Bowman, G. Woolf (ur.), *Literacy and Power in the Ancient World*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 126—148.
- 17) Linke, B. (2000) *Mos maiorum: Untersuchungen zu den Formen der Identitätsstiftung und Stabilisierung in der römischen Republik*, Stuttgart:Steiner
- 18) Ninčević, M., Hosni, I. (2017) Razvoj starorimskog sustava odgoja i obrazovanja, *Školski vjesnik: časopis za pedagoški teoriju i praksu*, 66 (1), str. 43-61.
- 19) Pranjić, M. (2015). Autohtoni starorimski odgoj, *Napredak*, 156 (1–2), 169–203.
- 20) Pranjić, M. (2013) *Odgoj u vrijeme antike*, Zagreb: Hrvatski studiji (skripta za isključivu upotrebu studentima)
- 21) Pranjić, M. (2001) *Pedagogija*, Zagreb: Hrvatski studiji
- 22) Rawson, B. (1986) The Roman Family, u: B. Rawson (ed.) *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*, London and Sydney: Croom Helm,
- 23) Rawson, B. (2003) *Children and childhood in Roman Italy*, Oxford: Oxford University Press
- 24) Rawson, B. (2011) *A companion to families in the Greek and Roman worlds*, Malden, MA: Wiley-Blackwell
- 25) Saller, R. (1994) *Patriarchy, Property and Death in the Roman Family*, Cambridge: Cambridge University Press
- 26) Shaw, B.D. (2001) Raising and Killing Children: Two Roman Myths, *Mnemosyne*, 54 (1), str. 33—77.
- 27) Shelton, J. A. (1998) *As the Romans Did: A Sourcebook in Roman Social History*, 2nd ed. New York: Oxford University Press
- 28) Thomas, J.A.C. (1976) *Textbook of Roman Law*, Amsterdam: New Holland
- 29) Vratović, V. (1974) Rimski književnost, u: *Povijest svjetske književnosti*, II, Zagreb: Liber
- 30) Vyhor, S. (2011). Upbringing of boys and girls: historical aspect (From pre Christian period up to the Middle Ages), u: *Ruska znanstvena i praktična konferencija s međunarodnim sudjelovanjem*, Ekaterinburg: Ministarstvo obrazovanja i znanosti Ruske Federacije, str. 143-150.
- 31) Walter, U. (2004) *Memoria und res publica: zur Geschichtskultur im republikanischen Rom*, Frankfurt am Main: Verl. Antike

32) Wasson, D.L. (2016) Ancient Roman Family Life, dostupno na: <https://www.ancient.eu/article/870/ancient-roman-family-life/> (pristupljeno: 15.srpnja 2019.)

6.3. POPIS SLIKA

Slika 1. Sarkofag odraslog muškarca: prva kupka odojčadi, s medicinskom sestrom i majkom u starom Rimu

Slika 2. Dječja igra u kojoj djeca oponašaju svijet odraslih vojnika

Slika 3. Dječaci u starom Rimu koji vježbaju atletiku

Slika 4. Sarkofag Kornelija Stacija (Louvre)

Slika 5. Mlada djevojka portretirana kako drži pticu, čest motiv u rimskom kiparstvu

Slika 6. Epitaf Marcijana koji ide u školu sa 6 godina u Rimu u II. stoljeću pr. Kr.

Slika 7. Epitaf za učitelja Furiusa Philocalusa, s dva učenika

SUMMARY

The ancient Roman family was a complex social structure that could include various combinations of other members, such as extended family members, household slaves, and freed slaves. The ancient Romans had different names to describe their notion of family, including that of the classic familia to describe the classic family and domus that would encompass all residents of the household. The types of interactions between different family members were dictated by the perceived social roles that each member played. The structure of the ancient Roman family was constantly changing as a result of low life expectancy and through marriage, divorce and adoption. Family and patriarchal social order were of great importance in ancient Rome, so the child's initial education was focused on the family community. Although the father had unlimited power, the mother also played a significant role in the child's educational process. The wife also assisted her husband with obligations, and many of them, by virtue of their virtues, became legendary, pointing to the importance of their role in family and society. Children's identity was shaped by their family membership - first of all biological and sometimes surrogate family in the form of someone's breadwinner. The range of caregivers could complement the family in raising the child: nurses were common, and other nurses and trainees participated according to family sources. Toys, games and storytelling were all part of a child's early years. They began to shape the child's perception of the world, as well as subsequent forms of education based on it. Formal education - in the form of literacy and a higher level of communication, thinking and imagination - was much appreciated and given more children than the elite, although the vast majority of them learned from apprenticeships, streets and the many festivals, rituals and visual culture that were part of urban society. The aim of this paper is to present the growing up of children in ancient Rome, their upbringing and education, and relationships with family members.

Keywords: growing up in ancient Rome, upbringing in ancient Rome, education in ancient Rome, patria potestas, Roman family